

1931: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η κυπριακή εξέγερση

ΣΠΥΡΟΣ ΜΑΡΚΕΤΟΣ

ΣΤΙΣ 24 Οκτωβρίου του 1931 σύσσωμος σχεδόν ο αθηναϊκός τύπος υπερασπίζεται τους διαδηλωτές που πυρπόλησαν, τρεις ημέρες νωρίτερα, το Κυβερνείο της Λευκωσίας· ζητά Ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα και καλεί σε κινητοποιήσεις πάνδημες. Την ίδια ημέρα όμως ο πρωθυπουργός Βενιζέλος και ο υπουργός Εξωτερικών Μιχαλακόπουλος καταδικάζουν την εξέγερση στο νησί και, παράνομα, η κυβέρνηση απαγορεύει μια προγραμματισμένη συγκέντρωση συμπαράστασης σε κλειστό χώρο, χωρίς πάντως να πτοήσει τον εθνικό παλμό: πρώτοι οργανώνουν κινητοποιήσεις φοιτητές, έφεδροι και αλύτρωτοι.¹ Την επομένη ακολουθούν νέοι κεραινοί του Βενιζέλου που επιστέφονται με την ανάκληση του γενικού προξένου στη Λευκωσία Αλέξη Κύρου, ο οποίος ελάχιστα και διακριτικά είχε πρωτοστατήσει στο κίνημα. Οι εφημερίδες αγανακτούν. Η *Πρωία*, που αντιπολιτεύεται τους Φιλελευθέρους από μετριοπαθή συντηρητική σκοπιά, κάνει πρωτοσέλιδο με τίτλο «Ανθελληνικότητες» τη βίαιη καταστολή της συγκέντρωσης στα Προπύλαια: η κυβέρνηση έδειξε «ψυχρή καρδιά ξένης πρεσβείας» διατάζοντας τους «αστυνομικούς βασιβουζουκισμούς». Σύγκρουση έμφορτη εθνικού συμβολισμού: ο Εθνικός Παμφοιτητικός Σύλλογος διαμαρτύρεται επειδή οι αστυνομικοί «καταξέσχισαν την ελληνική σημαία της Κυπριακής Νεολαίας ... επετίθεντο κατά των φοιτητών, ενώ ούτοι έψαλλον τον Εθνικόν Ύμνον», ξυλοκόπησαν εκείνους που «συνκεντρώθησαν προς επιτέλεσιν υψίστης εθνικής μυσταγωγίας και πρωτίστου εθνικού καθήκοντος». ² Θρησκευτικές, επαγγελματικές και αλυτρωτικές οργανώσεις στέλνουν πύρινα ψηφίσματα,³ ενώ η Εθνική Ένωση Ελλάς συγχάρει «τον ημέτερον εθνικόφρονα Τύπον δια την ανεπιφύλακτον υποστήριξιν του Κυπριακού αγώνος» και «απορεί, πώς εκ στόματος Ελλήνων εξέφυγον δηλώσεις χαρακτηρίζουσαι την [εξέγερση] ως «εγγληματικήν παρεκτροπήν!». Οι δηλώσεις του Βενιζέλου απλώς «δίδουσι το δικαίωμα εις τους πολιτισμένους λαούς να μας ελεεινολογήσωσι και αηδιάσωσι δια την δουλοπρέπειάν μας». ⁴ Οι έντονες επιθέσεις κατά του πρωθυπουργού για την πολιτική που ακολουθεί στο Κυπριακό θα κοπιάσουν κάπου ένα μήνα αργότερα, αλλά δεν θα πάψουν ως την πώση του, τον επόμενο χρόνο.

Στο κείμενο που ακολουθεί ανιχνεύω ορισμένες διαστάσεις αυτής της στιγμής του ελληνικού αλυτρωτισμού, το φθινόπωρο του 1931, όταν ξεσπά στην Κύπρο η πρώτη σημαντική εξέγερση κατά των βρετανών. Πρωτοστατούν σ' αυτήν τοπικοί εθνικιστές, με επικεφαλής τον μητροπολίτη Κιτίου Νικόδημο Μυλωνά. Αλλά και το ελληνικό κράτος αμέτοχο δεν είναι: κεντρικό ρόλο παίζει, είπαμε, ο νεαρός πρόξενος στη Λευκωσία Αλέξης Κύρου με την κάλυψη του υπουργού Εξωτερικών Ανδρέα Μιχαλακόπουλου. Ο πρωθυπουργός ωστόσο έχει εντελώς αντίθετη πολιτική: βραχυπρόθεσμες ανάγκες (την ίδια στιγμή μαίνεται η παγκόσμια οικονομική κρίση) όσο και μακροπρόθεσμοι σχεδιασμοί κάνουν ν' αποκηρύξει και να καταδικάσει καυστικά το κίνημα ο Βενιζέλος, ο οποίος είχε λίγο νωρίτερα συντελέσει στη διάλυση της Εθνικής Οργανώσεως που συσπείρωνε τους κύπριους αλυτρωτιστές.⁵ Αξίζει να δούμε λοιπόν αυτήν τη στιγμή της ελληνικής πολιτικής όπου παλιοί σύμμαχοι συγκρούονται, ιδεολογικά προτάγματα ανατρέπονται, αξίες κρίνονται και στερεότυπα δοκιμάζονται. Μια στιγμή παράδοξη που το επίσημο κράτος, υπό τον Βενιζέλο, αποδοκιμάζει τον αλυτρωτισμό όχι απλώς φραστικά αλλά κι επιστρατεύοντας τους μηχανισμούς υλικής και ιδεολογικής καταστολής που διαθέτει – ενώ αφετέρου ο «βενιζελικός» υπουργός Εξωτερικών και η ελληνική διπλωματία υπονομεύουν την πολιτική του ίδιου του πρωθυπουργού, τον οποίο σφυροκοπούν συνάμα

με κατηγορίες εθνικής μειοδοσίας συντηρητικοί και σοσιαλιστές, σέρνοντας πίσω τους και πλήθος «βενιζελικούς». Στο εξής ο εθνικός λόγος χρησιμοποιείται συστηματικά εναντίον της κυβέρνησης ώσπου τον επόμενο χρόνο συμβάλλει στην πώση της, πρώτο σταθμό της πολιτικής αποσταθεροποίησης που θα έφερνε την ανατροπή της Δημοκρατίας. Από αυτή την άποψη, οι βασιλόφρονες ιερωμένοι που πρωτοστάτησαν στην εξέγερση της Κύπρου έπληξαν τον Βενιζέλο περισσότερο απ' όσο θα μπορούσαν ποτέ να ονειρευτούν.

Κύπρος και Βενιζέλος, λοιπόν. Η μεν Κύπρος λόγω πολλών παραγόντων, ιδίως της μεγάλης απόστασης που την χώριζε από το ελληνικό κράτος και της βρετανικής κατοχής μετά το 1878, είχε την τύχη ή την ατυχία να μείνει ως τότε στο περιθώριο των αλυτρωτικών παθών. Η εθνικιστική ελίτ της δεν κινητοποιήθηκε όταν επέσειαν οι βρετανοί το δέλεαρ της Ένωσης, το 1915, ενώ ως τις αρχές του Μεσοπολέμου δεν συγκέντρωνε λαϊκή υποστήριξη η ενωτική κίνηση.⁶ Αντίστοιχη αδράνεια χαρακτηριζόταν και την επίσημη στάση της Ελλάδας: ολόκληρο τον Μεσοπόλεμο η βουλή δεν συζήτησε παραπάνω από μια ώρα τις τύχες του νησιού.⁷ Την ίδια περίοδο όμως εθνικιστικοί κύκλοι των επίδοξων «μητέρων πατριδων» προωθούσαν την εθνοποίηση των δυο μεγάλων τοπικών κοινοτήτων, της ελληνορθόδοξης και της μουσουλμανικής, ενώ και η βρετανική αποικιακή πολιτική έτρεφε, άλλοτε άθελά της και άλλοτε σκόπιμα, τη «διαλεκτική της μισαλλοδοξίας» (Πασχάλης Κιτρομηνίδης).⁸

Ο Βενιζέλος αφετέρου, που αναδείχθηκε σε ίνδαλμα του ελληνικού εθνικισμού και προβλήθηκε ως «οραματιστής της φυλετικής ακεραΐωσης»,⁹ έπαιξε στο Κυπριακό ένα ρόλο που δεν συμβάδιζε με αυτό το στερεότυπο. Χαρακτηριστικά στο βασικό κείμενο για το θέμα, με τίτλο «Ο Βενιζέλος και το Κυπριακό Ζήτημα», ένας νεότερος ιστορικός απολογείται για τις πρωθυπουργικές επιλογές ανακαλύπτοντας πίσω από τη σύγκρουση του Βενιζέλου με τους εξημμένους αλυτρωτιστές μια αντίληψη πραγματιστική αλλά όχι λιγότερο «εθνική». Αφιερώνει μάλιστα τις μισές σελίδες του εκτενούς άρθρου, πενήνταπέντε ολόκληρες σελίδες, σ' ένα χρονικό των διπλωματικών διαπραγματεύσεων για την Κύπρο από τους Βαλκανικούς Πολέμους ως τη Συνθήκη της Λωζάννης, πλούσιο σε λεπτομέρειες αλλά φτωχό σε συμπεράσματα. Ο συγγραφέας, θεωρώντας δεδομένη την «ιδεολογική τοποθέτηση» του Βενιζέλου,¹⁰ δεν αναζητεί πάντοτε τις επιμέρους συντεταγμένες της κι εξηγεί την άρνησή του να πιέσει τους βρετανούς υπερτονίζοντας την πίστη του στην καλή θέληση των τελευταίων καθώς και ποικίλα διπλωματικά προβλήματα που τον απασχολούσαν.¹¹ Δεν διανοείται ότι, για τον πρωθυπουργό, η εδαφική επέκταση της χώρας μπορεί να μην ήταν κατανάγκη αυτοσκοπός εκείνο τον καιρό. Την ίδια την εποχή των γεγονότων ορισμένοι αλυτρωτιστές οπαδοί του έβλαψαν τον Βενιζέλο υποστηρίζοντας πως ήθελε στην πραγματικότητα μια πολιτική αντίθετη από εκείνη που δημοσίως υποστήριζε κι επομένως πως έπρεπε οι κύπριοι, διερμηνεύοντας αυθεντικά τις επιθυμίες του και αγνοώντας τις επικρίσεις του, να κινητοποιηθούν.¹² Οι ιδιωτικές συζητήσεις του Βενιζέλου ωστόσο, μεταξύ των άλλων με τον υπουργό Εξωτερικών και με τον βρετανό πρεσβευτή, δείχνουν πως όντως επιδίωκε να τερματιστεί το ταχύτερο δυνατό η εξέγερση.

Ο Βενιζέλος κατά των αλυτρωτιστών

Από την έκρηξη των Βαλκανικών Πολέμων ως το Κίνημα του 1935, περνώντας από την Εκτέλεση των Έξι, την προσέγγιση με την Ιταλία και με την κεμαλική Τουρκία και την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης το 1931-32, ο Βενιζέλος συχνά αφήφισε τους βρετανούς. Εντούτοις δεν τους πίεσε ποτέ στο θέμα της Κύπρου. Ήδη από την εποχή της Ειρηνευτικής Συνδιάσκεψης του 1920 η μετριοπάθειά του δυσάρεστησε την κυπριακή αντιπροσωπεία που συγκέντρωνε όλους τους Έλληνες της τοπικής «βουλής» (Νομοθετικού Συμβουλίου), όπου φαίνεται εξάλλου πως κυριαρχούσαν κωνσταντινικοί.¹³ Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή μάλιστα ο Βενιζέλος υπολόγιζε και τους τούρκους: ακυρώνοντας με την ανταλλαγή των πληθυσμών τη βάση του ελληνικού αλυτρωτισμού ήθελε, όπως επισήμανε ο Ιωάννης Πετρόπουλος, ν' αναδείξει την Ελλάδα σε παράγοντα σταθερότητας και ν' αποσπάσει την εμπιστοσύνη της Τουρκίας αποδεικνύοντας ότι δεν έτρεφε πλέον εδαφικές αξιώσεις.¹⁴ Όταν ξαναπήρε την εξουσία, το 1928, τήρησε «διακριτική σιωπή» για το Κυπριακό, για την οποία κατηγορήθηκε από τον αντιπολιτευόμενο τύπο, ενώ κατακραυγή ξεσήκωσαν οι δηλώσεις που έκανε στον Άθω, αρχές Μαΐου του 1930, ότι οι εθνικοί πόθοι της Ελλάδας είχαν πλέον εκπληρωθεί. Εξίσου κατηγορηματικά επανέλαβε παραμονές της εξέγερσης, σ' ένα πολυσυζητημένο άρθρο του

στην *Εργασία*, πως «Οι Έλληνες συνεπλήρωσαν την εθνικὴν των αποκατάστασιν».¹⁵ Την εποχή εκείνη ήθελε να προσεγγίσει την Τουρκία, όχι να την περικυκλώσει. Άλλο τόσο προσπάθησε συγχρόνως να μην αποξενώσει τους βρετανούς ενώ αντιθέτως η κυπριακή Εκκλησία, υιοθετώντας πολιτική αδιάλλακτης σύγκρουσης, πρωτοστατούσε στη δημιουργία της Εθνικής Οργανώσεως και δίπλα της ακόμη πιο ακραίοι «βενιζελικοί» αλτρωτιστές έστηναν την παράνομη Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση Κύπρου.¹⁶ Στην ίδια την Ελλάδα η απεμπόληση του αλτρωτισμού δυσαρεστούσε πολλούς και ισχυρούς Φιλελευθέρους (ας σημειώσουμε και μ' αυτή την ευκαιρία τη σύγκρουση μεταξύ Βενιζέλου και «βενιζελικών», που ήταν μια από τις σταθερές της πολιτικής παρουσίας του) αλλά είχε σοβαρούς συμμάχους στην αριστερά, όπως τον σοσιαλιστή Παπαναστασίου ο οποίος την ενέτασσε σε ευρύτερα οράματα: τις ημέρες της εξέγερσης βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη για τη Δεύτερη Βαλκανική Διάσκεψη όπου, μαζί με τον Ισμέτ Ινονού, κήρυξε τη βαλκανική και κατεξοχήν την ελληνοτουρκική προσέγγιση. «Τα πεπωμένα μας είνε συνδεδεμένα ... είμεθα όλοι μια εθνική οικογένεια»,¹⁷ διακήρυξε στους βαλκανικούς λαούς.

Εξίσου σημαντικό μέλημα του Βενιζέλου ήταν να χαλιναγωγήσει τους ακραίους εθνικιστές. Μόλις ανέλαβε την κυβέρνηση το 1928, κατέθεσε ένα νομοσχέδιο που σκοπό είχε να περιοσιτελεί τη δραστηριότητα των αλτρωτικών συνδέσμων: επαναλάμβανε έτσι την επιτυχημένη τακτική της πρώτης πρωθυπουργίας του, όταν είχε περιορίσει τους «μακεδονομάχους» κι εμποδίσει, διεκδικώντας για λογαριασμό της κυβέρνησης αποκλειστικότητα στη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής, την αποστολή εκπροσώπων της Κρήτης στην ελληνική βουλή. Την τρίτη τετραετία που κυβέρνησε, το πρόβλημα εντοπιζόταν αφενός στις οργανώσεις που ζητούσαν να επιστρέψουν οι πρόσφυγες στις εστίες τους, οι οποίες με την υποστήριξη πολλών στρατιωτικών εμπόδιζαν την προσέγγιση με την Τουρκία, και αφετέρου στα βορειοηπειρωτικά, δωδεκανησιακά και κυπριακά σωματεία που υπονόμουν τις σχέσεις της χώρας με την Ιταλία και με τη Βρετανία. Τα τελευταία αντέδρασαν εντονότερα στο νομοσχέδιο και βρήκαν ισχυρούς υποστηρικτές στον χώρο του τύπου – όχι μόνον την οργάνη *Πολιτεία* και τη σαρκαστική *Καθημερινή*, αλλά και το Φιλελεύθερο *Ελεύθερον Βήμα*.¹⁸ Ωστόσο ο πρωθυπουργός, αποφασισμένος να εξαλείψει τις εκκρεμότητες με τις περιφερειακές Δυνάμεις, αδιαφόρησε για τις επιθέσεις τους. Σε συνθήκες πολιτικής σταθερότητας δεν φοβόταν μην υπονόμουν τη δημοτικότητά του οι αλτρωτιστές.

Σύντομα όμως τον έπληξαν συγχρόνως η οικονομική κρίση και η ανάφλεξη του Κυπριακού Ζητήματος. Οι ζυμώσεις στο νησί για ένωση με την Ελλάδα είχαν κοπάσει το 1925, όταν κυριάρχησε προσωράς η «μεταρρυθμιστική» πολιτική, αλλ' αναζωπυρώθηκαν το 1929-1930. Η ελπίδα των εθνικιστών να επωφεληθούν από την πολιτική και οικονομική αβεβαιότητα στην Αγγλία, σε συνδυασμό με το φόβο τους μήπως η ηπιότερη διοίκηση καλλιεργούσε στους εθνικά απαίδευτους κύπριους συνείδηση «ελληνόφωνων βρετανών», φαίνεται πως συνέβαλαν στην εμπέδωση της νέας στρατηγικής. Οι «εκσυγχρονιστικές» προσπάθειες των βρετανών άλλωστε, ενώ αποξένωναν την Εκκλησία και ισχυρά αστικά στρώματα όπως τους τοκογλύφους, δεν αρκούσαν για να εκτονώσουν την αυξανόμενη κοινωνική ένταση. Οι αλτρωτιστές μάλιστα έδωσαν κοινωνικό περιεχόμενο στην εξέγερση με αόριστες υποσχέσεις αγροτικής μεταρρύθμισης: εξηγούσαν στους ακτήμονες πως η Ένωση θα σήμαινε και διανομή των μεγάλων περιουσιών, όπως είχε πρόσφατα συμβεί στην Ελλάδα. Η ανάκαμψη του εθνικισμού συνδεόταν τέλος με την οικονομική κρίση: η διεθνής επιβολή της Βρετανίας ιδίως δέχτηκε βαρύ πλήγμα τον Σεπτέμβριο του 1931, όταν κατέρρευσε η στερλίνα. Η επιβολή νέων φορολογιών ήταν κύρια αφορμή της εξέγερσης κατά μήκος και πλάτος του νησιού τον επόμενο μήνα, την οποία κατέστειλε με αγριότητα η αποικιακή διοίκηση.¹⁹

Το Κυπριακό, που ως τότε λίγο απασχολούσε τον αθηναϊκό τύπο, πέρασε στα πρωτοσέλιδα στις 22 Οκτωβρίου, παραμονές των βρετανικών εκλογών κι επαύριο της πρώτης μεγάλης συγκέντρωσης των Ενωτικών στη Λευκωσία. Λίγο νωρίτερα ο μητροπολίτης Κιτίου παραιτείται από το Νομοθετικό Συμβούλιο κηρύσσοντας «την μη έννομον αντίστασιν κατά αρχών παρανόμων και νόμων ανόμων», ανυπακοή στη Βρετανία κι Ένωση. «Εμπρός», καταλήγει η προκήρυξη του προς το λαό, «και ο Θεός που δεν έπλασε τους λαούς του και τα πλάσματά του να είνε δούλοι των άλλων λαών είνε μαζί μας».²⁰ Για την κινητοποίηση χρησιμοποιούν κατά κόρον θρησκευτικό συμβολισμό και οι εθνικοί δεσμοί πλέκονται με νήματα συχνά εκκλησιαστικά. Στην Ελλάδα τα μνημόσυνα υπέρ των πεσόντων

παίζουν κεντρικό ρόλο στην ευαισθητοποίηση του κόσμου και η Ιερά Σύνοδος διακηρύσσει τη συμπαραστάσή της στους διωκόμενους κύπριους ιεράρχες,²¹ ενώ στην ίδια την Κύπρο περίπου δέκα χιλιάδες διαδηλωτές στη Λευκωσία δια βοής ανακηρύσσουν τον μητροπολίτη Κιτίου «αρχηγόν του αρχομένου Εθνικού αγώνος» κι ένας ιερέας τούς ορρίζει στον Τίμιο Σταυρό να συνεχίσουν τον αγώνα ως την Ένωση. Ενώ όμως οι εκπρόσωποί του συζητούσαν με τον βρετανό κυβερνήτη, το πλήθος έκαιγε κρατικά αυτοκίνητα κι έδερνε τους χωροφύλακες, ώπου εντέλει πυρπόλησε και κατέστρεψε το Κυβερνείο. Λίγο αργότερα, όταν παίρνει ενισχύσεις, ο στρατός το καταστέλλει αιματηρά.²² Το κίνημα όμως εξαπλώνεται από άκρη σ' άκρη της Κύπρου: διαδηλώσεις ξεσπούν, πέρα από τις πόλεις, στο ένα τρίτο των χωριών, ενώ βίαια επεισόδια σημειώνονται σε περίπου εβδομήντα από αυτά.²³

Όπως ήταν αναμενόμενο, η σύγκρουση θορύβησε το ελληνικό κοινό αδιακρίτως κοινωνικής θέσης και πολιτικών αντιλήψεων - και η δημοτικότητα του Βενιζέλου, ο οποίος τήρησε «άφογη στάση» σ' όλη τη διάρκεια της κρίσης, υπέφερε ανάλογα. Η κινητοποίηση ξεκίνησε από την ελίτ και το μεγαλύτερο μέρος των διανοούμενων συντάχθηκε εξ αρχής με τους εξεγερμένους κύπριους.²⁴ Ο ημερησίος τύπος ιδίως, ως και το φιλοκυβερνητικό *Ελεύθερον Βήμα*, σύσσωμος υποστήριξε την εξέγερση ενώ ακόμη και τα μετριοπαθέστερα αντιβενιζελικά φύλλα, όπως ήταν η *Πρωία*, ζητούσαν Ένωση και μαζικές κινητοποιήσεις στην ίδια την Ελλάδα.²⁵ Ακόμη και στα σοβαρότερα έντυπα, ελάχιστοι τάχθηκαν υπέρ του πρωθυπουργού και την πολιτική σημασία της απομόνωσής του διέκρινε ήδη από την επαύριο των ταραχών ο βρετανός πρόεδρος στην Αθήνα:

*ένα ατυχές οπωσδήποτε αποτέλεσμα της Κυπριακής εξέγερσης είναι ότι ένωσε ολόκληρο τον τύπο εναντίον του κ. Βενιζέλου, τον οποίο επικρίνουν για την ανστηρά ορθή στάση που τηρεί... κάθε αποκάλυπτη πράξη του κ. Βενιζέλου προς υπεράσπιση των συμφερόντων μας πραγματοποιείται με κίνδυνο, αν όχι με δαπάνη ενός μέρους του πολιτικού κύρους του, και μάλλον θα πληρώσει ακριβά, με τίμημα την απουσία [των Φιλελευθέρων], την πολιτική που ακολουθεί στην Κύπρο. Στην πρώτη διακήρυξή του ψυχρά, ορθά, και κατηγορηματικά αρνήθηκε ν' αναμείξει την Ελληνική Κυβέρνηση και καταδίκασε τις εγκληματικές πράξεις που διαπράχθηκαν στη Λευκωσία... Ο αντιπολιτευόμενος τύπος, Βασιλικός και δημοκρατικός, αναμφίβολα θα επωφεληθεί όσο μπορεί από τις επίσημες δηλώσεις του Πρωθυπουργού για ν' αποδείξει πως ο τελευταίος αρνείται να συνταχθεί με μια ιερή πατριωτική υπόθεση, και συνεπώς το ζήτημα της ένωσης με την Κύπρο πιθανότατα θα θεθεί στις εκλογές του επόμενου χρόνου. Για πόσον καιρό θα μπορούν οι σοβανοί Έλληνες να παρουσιάζονται ως πατριώτες στο ζήτημα της ένωσης με την Κύπρο και ως φίλοι μας στα άλλα ζητήματα, είναι πράγμα που θα εξαρτηθεί από την πορεία των γεγονότων.*²⁶

Ενδεικτική της ταραχής που προκάλεσε στους αλτρωτιστές η περιέργως απροσδόκητη για πολλούς από αυτούς αντίδραση του Βενιζέλου, καθώς και του πολιτικού κόστους που συνεπαγόταν η στάση του πρωθυπουργού, ήταν η ανταπόκριση της *Εφημερίδος των Βαλκανίων* από την πρωτεύουσα:

*Αι χθεσιναι δηλώσεις του κ. Βενιζέλου αποδοκιμάζοντος το ενωτικόν κίνημα των κυπρίων προεκάλεσαν ζωηράν αίσθησιν. Οι ενταύθα κύπριοι φοιτηταί, αναστατοι περιήλθον τα γραφεία των εφημερίδων και επεσκέφθησαν τους πολιτικούς αρχηγούς διαμαρτυρούμενοι σφοδρότατα διότι εκ μέρους της επίσημης Ελλάδος επιδεικνύεται τόσον εμφαντικώς όχι απλή αδιαφορία ή έστω διπλωματική τις επιφυλακτικότης αλλά και καταδικάζεται εκ του εμφανούς το κίνημα των κυπρίων. Ο κ. Βενιζέλος, ο ηγηθείς άλλοτε των αγώνων της Κρήτης υπό συνθήκας παρομοίας προς τας σημερινάς, δεν ανεμένετο ποτέ να σπεύση να εκφράση με τόσον βαρείας εκφράσεις την αποδοκιμασίαν του δια την εξέγερσιν της Κύπρου προς διεκδίκησιν του ιδεώδους της ελευθερίας της. Η θέσις την οποίαν ούτως λαμβάνει η επίσημος Ελλάς δυσχεραίνει βασικώς την ευόδωσιν του κυπριακού κινήματος, καθόσον εδραιώνει παγκοσμίως την ιδέαν ότι η Ελλάς δεν θέλει την Κύπρον και αποκρούει την παροχήν ανεξαρτησίας εις αυτήν! Αι δηλώσεις του κ. Βενιζέλου είνε προορισμένα ν' απηχίσουν δυσημένεστατα εις το εξωτερικόν όπου ήδη ετηλεγραφήθησαν - καθ' ην στιγμήν μάλιστα ο ξένος τύπος εκφράζεται ενθουσιασδέστατα δια το κίνημα χαρακτηρίζων αυτό ως την δικαίαν εθνικὴν εξέγερσιν ενός λαού ζητούντος την ένωσίν του μετά της πατρίδος του! Τέλος η ανάκλησις του εν Κύπρω γενικού προξένου της Ελλάδος αποτελεί πλήγμα θανάσιμον δια τον εν επαναστάσει ευρισκόμενον πληθυσμόν της μεγαλονήσου, ο οποίος ούτω όχι μόνον στερείται του φυσικού προστάτου του, αλλά και καταδικάζεται εις έκπτωσιν του ηθικού του εις την κρισιμοπτάτην τούτην στιγμήν.*²⁷

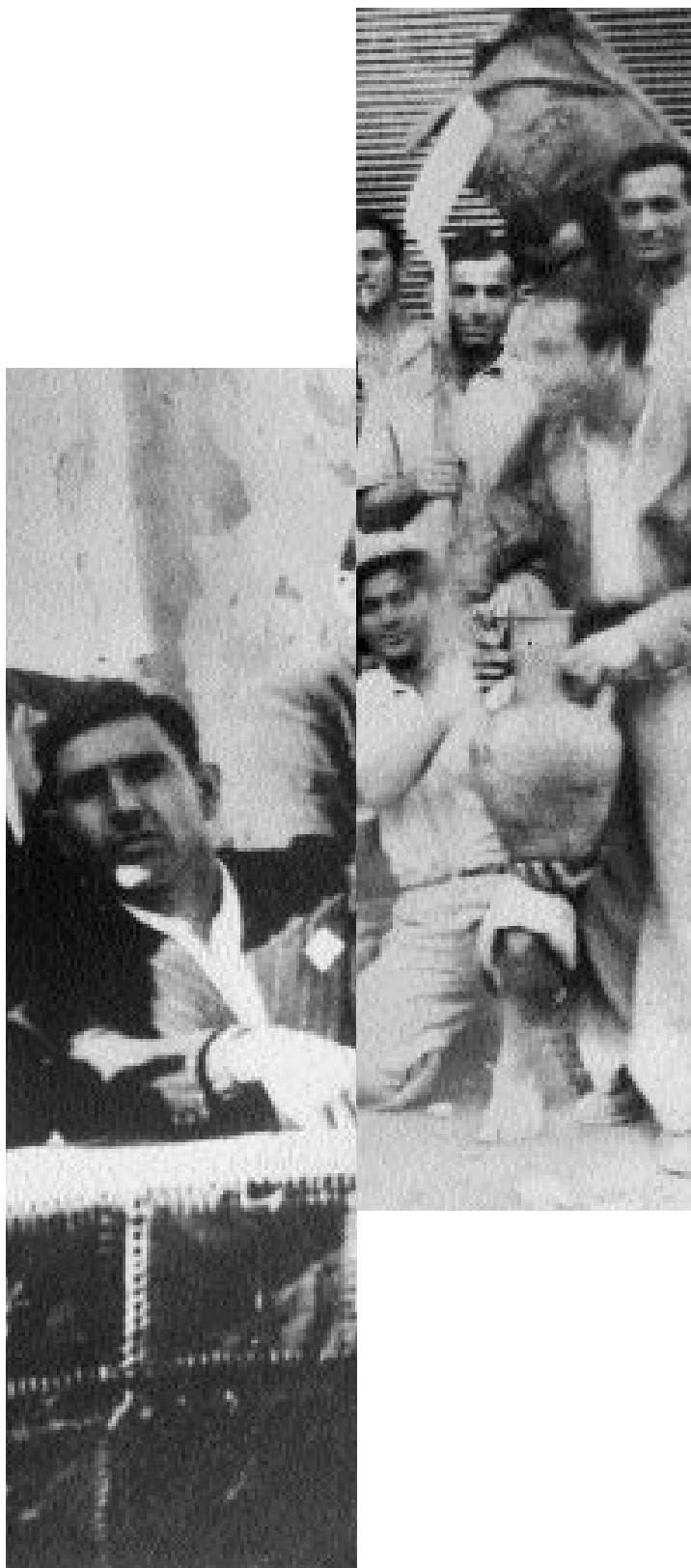
Την «κρυσιωματώτην τούτην στιγμήν» λοιπόν ο Βενιζέλος, κατακεραυνώνοντας την κυπριακή εξέγερση, συγκρούσαν μετωπικά με τις ευαισθησίες και τις αντιλήψεις της πλειονότητας ίσως των ψηφοφόρων του. Θυσιάζοντας έτσι την εθνικιστική αίγλη του, η οποία είχε ήδη τρωθεί αφότου προσέγγισε την Τουρκία, αναγκάζοταν να στηριχτεί κυρίως στην επιτυχή οικονομική διαχείριση δίνοντας τη «Μάχη της Δραχμής» (η οποία πολύ σύντομα θα κατέρρεε επίσης) και, τέλος, στην προάσπιση του Δημοκρατικού πολιτεύματος. Βασίζοντας όμως στην τελευταία, τον επόμενο χρόνο, τον πολιτικό λόγο του, έγινε εντέλει όμηρος των στρατοκρατών υποστηρικτών του, άλλης μιας απείθαρχης ομάδας «βενιζελικών», και αναζωπύρωσε τον Διχασμό. Από το πεδίο της εξωτερικής πολιτικής, όπου σημείωσε τις μεγαλύτερες επιτυχίες του, ξεκίνησε η πτώση του.

Εστίες αντίδρασης

Η αντίδραση στην πολιτική του Βενιζέλου εκπορευόταν από τρεις κυρίως χώρους. Πρώτες κινητοποιήθηκαν, όπως είδαμε στην αρχή αυτού του άρθρου, εθνικιστικές οργανώσεις φοιτητών, έφεδρων στρατιωτικών και αλύτρωτων.²⁸ Από αυτές πήραν τη σκυτάλη ισχυρότεροι φορείς, αφενός η παλαιοκομματική αντιπολίτευση και αφετέρου επαγγελματικές και ταξικές οργανώσεις που κατέκλυσαν τις εφημερίδες με ψηφίσματα.²⁹ Τα γεγονότα ήταν θεόσταλτα, τέλος, για τις φασίζουσες κινήσεις οι οποίες, αντιγράφοντας τους γερμανούς εθνικοσοσιαλιστές, καλλιεργούσαν ριζοσπαστικό προφίλ στηλιτεύοντας το κράτος που ήθελαν να αλώσουν και αναζητούσαν ιδεολογική νομιμοποίηση στον αλυτρωτισμό και στον αντισημιτισμό. Τις δικές τους αντιδράσεις θα εξετάσουμε πρώτα, ενώ κατόπιν θα δούμε και τη στάση της επίσημης αντιπολίτευσης.

Μεταξύ τους βλέπουμε να πρωτοστατεί η Εθνική Ένωσις Ελλάς (ΕΕΕ). Κατά την οργάνωση αυτή, την οποία οι αρχές της Θεσσαλονίκης εξακολουθούσαν να θωπεύουν και μετά τα αντισημιτικά πογκρόμ και τον εμπρησμό του εβραϊκού οικισμού Κάμπελ, όπου πρωτοστάτησε λίγους μήνες νωρίτερα, οι δηλώσεις Βενιζέλου έδιναν «το δικαίωμα εις τους πολιτισμένους λαούς να μας ελεεινολογήσωσι και αηδιάσωσι δια την δουλοπρέπειάν μας».³⁰ Τα μέλη της, μαζί με φοιτητές της Εθνικής Παμφοιτητικής Ενώσεως (ΕΠΕ) κι έφεδρους υπαξιωματικούς, οργάνωσαν τις ίδιες ημέρες διαδήλωση για το ζήτημα της Κύπρου ενώ ο πρόεδρος της Δημοκρατίας Ζαΐμης επισκεπτόταν τη Θεσσαλονίκη. Τους διέλυσε το ιππικό, συλλαμβάνοντας μεταξύ των άλλων μερικούς «τριεψιλίτες», τους οποίους πάντως άφησαν κατόπιν ελεύθερους.³¹ Στην επόμενη πράξη της ίδιας παράστασης όμως, αλλάζοντας απότομα ρόλο, οι διαδηλωτές ενάντια στην κυβερνητική πολιτική μετατρέπονται σε τιμητική φρουρά του αρχηγού του κράτους. Έξω από το ναό όπου γίνεται η επίσημη δοξολογία για την επέτειο της απόκτησης της Θεσσαλονίκης, στην πλατεία Αγίας Σοφίας, είναι «παρταταγμένοι οι έφεδροι υπαξιωματικοί της ενώσεως Μακεδονίας-Θράκης μετά της μουσικής των, οι έφεδροι πολεμιστάι του εθνικού σώματος Μακεδονίας με στολήν ιερολοχιτών, τα μέλη των ΕΕΕ[,] οι φοιτηταί της εθνικής παμφοιτητικής ενώσεως[,] οι ανάπηροι τα ορφανά και αι χήραι, τα μέλη του 'Παύλου Μελά' και τα μέλη άλλων εθνικών σωματείων».³² Οι οργανώσεις αυτές, που συχνά δρουν από κοινού, αντιπαραθέτουν στη νομιμότητα της κυβέρνησης μια υπέρτερη νομιμότητα που εκπορεύεται απευθείας από το Έθνος: «Τα Έθνη κείνται υπεράνω των κρατών», εξηγεί η σχετικώς διαλλακτική *Πρωσία*, «που είνε θεομοί και δημιουργήματα των διαφόρων εποχών. Τα Έθνη δεν έχουν υποχρεώσεις, παρά μόνον προς εαυτά και την ανθρωπότητα και την ιστορίαν των».³³ Συνάμα ο ίδιος χώρος ενσαρκώνει, με την κάλυψη των κρατικών αρχών, την αστική κι εθνική κυριαρχία στον δημόσιο χώρο, σχηματίζοντας τις παρακρατικές οργανώσεις οι οποίες πιθανώς εξελίχθηκαν σε αδιάσπαστη συνέχεια από τον «Μακεδονικό Αγώνα» ως τη μεταπολεμική περίοδο.³⁴

Η Εθνική Ένωσις Ελλάς ωστόσο σύντομα υπερκεράστηκε, σε σχέση με το Κυπριακό Ζήτημα, από άλλες εθνικιστικές οργανώσεις. Λίγες ημέρες αργότερα αρκετές εκατοντάδες άτομα συγκεντρώθηκαν με πρωτοβουλία του Εθνικού Σώματος Παλαιών Πολεμιστών στην αίθουσα *Κρουσάλ*, επειδή οι αρχές (προφανώς κατόπιν έντονης κυβερνητικής πίεσης, η οποία απουσίαζε φερ' ειπείν όταν έβαζαν φωτιά στο Κάμπελ) τους απαγόρευσαν να συγκαλέσουν συλλαλητήριο σε ανοιχτό χώρο. Μίλησαν, εκτός από τους διοργανωτές, εκπρόσωποι της Εθνικής Παμφοιτητικής Ενώσεως, της Οργανώσεως Παύλος Μελάς, του Συλλόγου Βυζαντινών Ξίφος, των Εθνικών Λεγεώνων και των Κρητών Παλαιών Πολεμιστών - ονόματα που αποτύπωναν γραφικά τις ιδεολογικές αναφορές αυτού του χώρου. Δεν

σκόπευαν να μείνουν στα λόγια: πέρα από το λαύρο ψήφισμα που ενέκριναν, αποφάσισαν να συγκροτήσουν ερανική επιτροπή και να συγκεντρώσουν εθελοντές που θα πήγαιναν να πολεμήσουν τους άγγλους στην Κύπρο.³⁵ Η Εθνική Ένωσις Ελλάς αφετέρου, η οποία προτιμούσε πάντοτε να εμφανίζεται δίπλα στις κρατικές αρχές και στις κατεστημένες αστικές οργανώσεις, θεώρησε πιο τελέσφορο να οργανώσει μοιρασιά των αγγλικών προϊόντων κι έστειλε τον γενικό γραμματέα της στην πρωτεύουσα για συνεννοήσεις με τα εκεί παραρτήματά της και με την Κεντρική επί του Κυπριακού Επιτροπή, στην οποία θ' αναφερθούμε εκτενέστερα παρακάτω.³⁶ Τις επόμενες ημέρες κινητοποίησε τα παραρτήματά της στις επαρχιακές πόλεις.³⁷ Εντέλει χρειάστηκαν στιβαρά μέτρα της Κυβέρνησης για να ματαιωθούν οι εμπρηστικές πρωτοβουλίες αυτών των σωβινιστών.³⁸

Οι κινητοποιήσεις στη Θεσσαλονίκη κορυφώθηκαν στις 7 Νοεμβρίου, με την τέλεση δυο χωριστών μνημοσύνων των θυμάτων της κυπριακής εξέγερσης. Το «ανεπίσημο», στον Άγιο Μηνά, όπου κυριάρχησε πιο αντιβρετανικό κλίμα, οργάνωσαν οι εθνικιστικές οργανώσεις πλην της ΕΕΕ.³⁹ Πήραν επίσης μέρος, σε αλλόκοτη συνενύρεση με τις Εθνικές Λεγεώνες και με το Βυζαντινόν Ξίφος, σύσσωμοι οι τοπικοί εβραίοι επίσημοι, από τον πρόεδρο της Κοινότητας και τους βουλευτές και γερούσιαστές της ως τις διοικήσεις των πιο ασήμαντων σωματείων, για να θυμίσουν τις ανεκπλήρωτες υποσχέσεις των βρετανών στην Παλαιστίνη.⁴⁰ Από την άλλη πλευρά μετριοπαθέστερος χαρακτήρας δόθηκε στο «επίσημο» μνημόσυνο που έψαλαν στην Αχειροποίητο με πρόσκληση της Πανεφεδρικής Ενώσεως Οπλιτών Μακεδονίας. Εκεί παρέστησαν ο Παπαναστασίου, ο οποίος μόλις είχε επιστρέψει από το ολότελα διαφορετικό κλίμα της Βαλκανικής Διάσκεψης στην Κωνσταντινούπολη, μαζί με τους τοπικούς βουλευτές του Αγροτεργατικού κόμματός του. Τους περιστοίχιζε τ' άθος της τοπικής κοινωνίας πλην των επίσημων κρατικών αρχών: ο πρύτανης και οι καθηγητές του πανεπιστημίου, ο πρόεδρος του Εμπορικού κι Επαγγελματικού Επιμελητηρίου, τα συμβούλια των οργανώσεων αναπήρων, εκπρόσωποι του ιατρικού και του δικηγορικού συλλόγου και τέλος προσφυγικές οργανώσεις όπως η Εθνική Μικρασιατική Νεολαία και τα σωματεία προσφύγων από τη Βουλγαρία. Αγόρευσε ο αγροτεργατικός βουλευτής Ν. Τζερμιάς και το απαραίτητο ψήφισμα υπέγραψαν εκπρόσωποι των ισχυρότερων επαγγελματικών, αλυτρωτικών και παρακρατικών οργανώσεων της πόλης.⁴¹

Σε πολλά μέρη πραγματοποιήθηκαν ανάλογα μνημόσυνα και συνέταξαν ψηφίσματα. Οι τοπικές ελίτ έδιναν, μ' αυτό τον τρόπο, απτή υπόσταση στους εθνικούς δεσμούς και ανανέωναν το συμβολικό βάρος τους: αναπροσδιόριζαν τα νοερά όρια της εθνικής επικρατείας εγγράφοντας την Κύπρο στη φαντασία μαζών που ελάχιστα ασχολούνταν προηγουμένως μ' αυτήν. Χάρη στο κίνημα, που έπαιρνε μυθικές πλέον διαστάσεις με τις φήμες που κυκλοφορούσαν για χιλιάδες νεκρούς και με τις λιγότερο ανυπόστατες ιστορίες για μεσαιωνικούς βασανισμούς των εξεγερμένων από τους άγγλους,⁴² οι αλυτρωτιστές μπορούσαν τώρα να επανεντάξουν την Κύπρο στο αρχαιολογικό εθνικό αφήγημα: λαός ελληνικός και ορθόδοξος, ξένη καταπίεση, εθνεγέρτης κλήρος, εξέγερση, απελευθέρωση, ένωση. Συνάμα αναζωογονούσαν αυτό το αφήγημα, που είχε πρόσφατα τρωθεί από την καταστροφική κατάληξη της πολεμικής δεκαετίας, παρουσιάζοντας ως αναπόφευκτη γι' άλλη μια φορά τη διαλεκτική του. Στο ιδεολογικό επίπεδο μπορούσαν έτσι ν' αντιπαλέψουν την απομυθοποίηση του εθνικισμού και τη διεθνιστική προπαγάνδα της ριζοσπαστικής αριστεράς, ενώ στο επίπεδο της μαζικής κινητοποίησης οργάνωσαν με την ίδια ευκαιρία τα πρώτα σοβαρά σιδηρήματα του αλυτρωτισμού μετά το 1922.

Ενώ αυτές οι ζυμώσεις δυσχέραναν την πολιτική εσωτερικής ανασυγκρότησης που επιδίωκε ο πρωθυπουργός, από μόνες τους δεν απειλούσαν να τον κλονίσουν. Δεν βράδυναν όμως να τις εκμεταλλευτούν πολιτικοί που τον αντιπολιτεύονταν από την πλευρά των προσωποπαγών κομμάτων αλλά και μέσα από τις γραμμές των Φιλελευθέρων, και οι οποίοι κλιμάκωσαν σε μεγαλύτερο βάθος την αντίδρασή τους. Ο αλυτρωτισμός πρόσφερε ευπρόσδεκτα συνθήματα στα προσωποπαγή κόμματα που στερούνταν εσωτερικού προγράμματος, αλλά συνάμα συνιστούσε κατά κάποιον τρόπο και «φυσική» τους στάση, τα αναβάπτιζε σε αντιλήψεις πατροπαράδοτες απ' όπου εκπορευόταν και η γενικότερη ιδεολογική τους συγκρότηση και μέσω των οποίων κοινωνούσαν με τους οπαδούς τους. Ενίσχυε ιδίως τη νομιμοποίηση που αντέτασσαν οι απόγονοι των επαναστατών του 1821 στον «τυχάρπαστο» Βενιζέλο και στους «νεόπλουτους» κι «επλήλδεις», κατά τα πολεμικά στερεότυπα της εποχής, Φιλελευθέρους του.

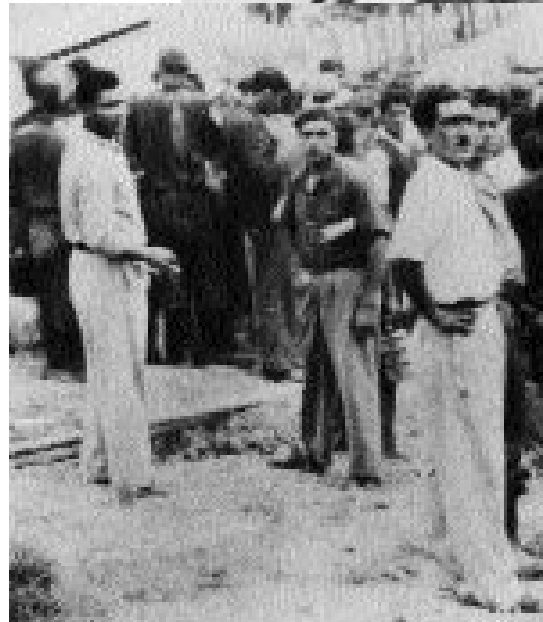
Την επιβίωση του «πολιτικού τιμαριωτισμού», για τον οποίο κατηγορούσαν τα παλαιά κόμματα ο Παπαναστασίου αλλά και συντηρητικοί όπως ο Μιλτιάδης Μάλαινος,⁴³ διακρίνουμε χαρακτηριστικά στη σύνθεση της Κεντρικής επί του Κυπριακού Επιτροπής που σύστησαν εκείνες τις ημέρες σανταπατέντε πρόκριτοι: βλέποντας τα επώνυμά τους, ανδρών όλων, θα νόμιζε κανείς πως διάβαζε κατάλογο προυχόντων του '21 - μια εντύπωση την οποία ενίσχυε και η σειρά αναγραφής τους, που δεν αντιστοιχούσε στην τρέχουσα πολιτική επιφάνεια των υπογραφόντων αλλά τούς ιεραρχούσε με βάση προγονικές δάφνες: πρώτος απ' όλους ξεχώριζε κάποιος Υψηλάντης, ενώ προς το τέλος συνωθούνταν ταπεινότερης προέλευσης πολιτικοί και λογοτέχνες όπως ο Παύλος Νιρβάνας και ο Γεώργιος Πεσματζόγλου.⁴⁴ Όλοι σχεδόν προέρχονταν από τα παλαιά κόμματα, βαρύτερη όμως από κάθε άλλη υπογραφή φαινόταν εκείνη του σεβάσιμου Παύλου Κουντουριώτη, που τύχαινε πέρα από απόγονος του γνωστού αγωνιστή να είναι και τώος πρόεδρος της Δεύτερης Ελληνικής Δημοκρατίας.

Η Κεντρική επί του Κυπριακού Επιτροπή ζητούσε Ένωση με την Κύπρο και ως σκοπό της ανέφερε τη διαφύλαξη της διεθνούς κοινής γνώμης. Εμμένοντας ωστόσο στον όψιμο, κι εντέλει αντιφατικό με καίριες προϋποθέσεις του εθνικισμού, αριστοκρατισμό της, απέφυγε να συσπειρώσει όλους όσους συμερίζονταν αυτούς τους στόχους: δεν περιέλαβε, λόγω χάρη, ικανά στελέχη όπως τον πληβειακής καταγωγής Κωνσταντίνο Ζαβιτζιάνο, ο οποίος είχε πρόσφατα εγκαταλείψει την Κυβέρνηση Βενιζέλου και, χτίζοντας νέο πολιτικό προφίλ με επιδείξεις εθνοκοφροσύνης, σφυροκοπούσε τη διπλωματία του τελευταίου.⁴⁵ Αποδείχτηκε αφετέρου, η ίδια Επιτροπή, ιδανικό όχημα για τον ευπατρίδη Μεταξά ο οποίος λίγες εβδομάδες νωρίτερα είχε επιστρέψει στην ενεργό πολιτική κι ετοιμάζε την ανασύσταση των Ελευθεροφρόνων.⁴⁶

Αυτή καθεαυτή η δημιουργία της Επιτροπής συνιστούσε πρόκληση κατά του Βενιζέλου ο οποίος, ανάμεσα σε ειδήσεις για νέες πολύνεκρες συγκρούσεις στην Κύπρο και για φρικτά βασανιστήρια,⁴⁷ μόλις είχε αναλάβει αυτοπροσώπως την ευθύνη της απαγόρευσης ενός μνημοσύνου για τους κύπριους στην Αθήνα⁴⁸ και προσπαθούσε να κατασιγάσει την αλυτρωτική ζύμωση: «η κυβέρνηση...», είχε διακηρύξει καταγγέλλοντας το επικείμενο μνημόσυνο ως αρωγό των στασιαστών, «δεν θα ανεχθή όπως οι διεξάγοντες πολιτικούς εθνικούς αγώνας εκτός των ορίων της Ελλάδος δι' ενεργειών αυτών εντός της χώρας, επιδιώξουν να δημιουργήσουν προστριβές μεταξύ της Ελλάδος και των κρατών των οποίων είναι υπήκοοι και προς τα οποία τα γενικά συμφέροντα της χώρας επιβάλλουν την διατήρησιν απολύτως φιλικών και αρμονικών σχέσεων. Τμήματα της Εθνικής Οικογενείας τα οποία ευρισκονται εκτός των ορίων της Ελλάδος δεν ημπορεί να επιτραπή όπως παρεμβάλουν προσκόμματα εις την πολιτικήν της χώρας την οποίαν μόνον οι πολίται αυτής ημπορούν κυριαρχικώς να ορίζουν».⁴⁹ Η πλήρης καταστολή όμως των αλυτρωτιστών ήταν, στο πλαίσιο των δημοκρατικών θεσμών, αδύνατη.

Τελικά πραγματοποιήσαν το μνημόσυνο στο Μαρούσι, όπου αναγγέλθηκε εκ των προτέρων πως θα παρευρίσκονταν οι βουλευτές και οι γερουσιαστές του Λαϊκού Κόμματος και του Ζαβιτζιάνου.⁵⁰ Εκτός από αυτούς το παρακολούθησαν επίσης οι πατριόκοι της Κεντρικής επί του Κυπριακού Επιτροπής, πολιτικοποιημένοι πρώην αξιωματικοί όπως ο Καρασεβδάς, ο Χριστοδούλου και ο Φικιώρης ως οιοιδήποτε εκπρόσωποι των Φιλελεύθερης προέλευσης αλυτρωτιστών, φανατικοί αντιβενιζελικοί με πρώτους πρώτους τους πρόεδρους των κοινοτήτων της Αττικής, καθηγητές πανεπιστημίου σαν τον Βέη και τον Βολωνάκη, «αντιπρόσωποι όλων των εφεδρικών και εθνικιστικών οργανώσεων της Ελλάδος μετά των λαβάρων των» και τα ακαταπρόσητα σωματεία των φοιτητών και των αλύτρωτων. Αφού εγκρίθηκε το απαραίτητο ψήφισμα ακολούθησε νέα διαδήλωση των πιο θερμόαιμων, η οποία έφτασε ως την οδό Ιπποκράτους, στο κέντρο της Αθήνας, όπου τήν διέλυσε βία η αστυνομία.⁵¹

Αρχές Νοεμβρίου οι αλυτρωτικές ζυμώσεις κορυφώνονται. Η δημοσιογραφική εκστρατεία για την Ένωση υποχωρεί, αλλά τα αντιβρετανικά άρθρα του βασιλικού τύπου γίνονται ολοένα πιο βίαια. Ο λαϊκός αλυτρωτισμός βρίσκει για πρώτη φορά μετά το 1922 σαφή στόχο, ενώ η περίσσεια δυσαρεστημένων αξιωματικών που πλήττουν εκτός στρατεύματος κάνει ακόμη πιο εύφλεκτη την κατάσταση.⁵² Όλοι σχεδόν, δήμοι και κοινότητες, σωματεία κι ενώσεις, εργατικές κι επαγγελματικές οργανώσεις, στέλνουν ψηφίσματα συμπαράστασης στους κύπριους, το τρίτο κύμα τέτοιων κειμένων, που περιλαμβάνει πλέον φορείς με σημαντικό κοινωνικό κύρος: Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Αθηνών, Παρνασσός, Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος και πλήθος επαγγελματικά

σωματεία, Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών, Ιατρικός Σύλλογος Αθηνών, Σύνδεσμος Βιομηχάνων, Δήμος Αθηναίων, δημοτικό συμβούλιο Θεσσαλονίκης, η λέσχη Ρόταου Αθηνών, Ένωσις Καθηγητών Πανεπιστημίου Αθηνών και αμέτρητοι άλλοι.⁵³ Η Εθνική Ένωσις Ελλάς κηρύσσει στη Θεσσαλονίκη μπουζοτάζ των βρετανικών προϊόντων, προκαλώντας ανεπίσημες απειλές από την Αγγλία για εμπορικά αντίποινα, ενώ το παράρτημά της στη Βέροια οργανώνει, λοιδορώντας την υποτιθέμενη απαγόρευση των αρχών, συλλαλητήριο.⁵⁴ Το Εμπορικό Επιμελητήριο Αθηνών αποφασίζει πρώτο να κλείσουν επί ένα τέταρτο της ώρας, στις 7 του μηνός, τα καταστήματα της πόλης και αμέσως ανακοινώνεται πως την ίδια ώρα θα πάψουν να κυκλοφορούν και τα ταξί.⁵⁵ Λίγο αργότερα μεταθέτουν το δεκαπεντάλεπτο κλείσιμο καταστημάτων και συγκοινωνιών για τις 11 Νοεμβρίου, ώστε να μπορέσουν να το συντονίσουν σε ολόκληρη τη χώρα: οι εμπορικές κι επαγγελματικές οργανώσεις της Θεσσαλονίκης συσκέπτονται και αποφασίζουν να συμμετάσχουν επίσης.⁵⁶ Την παραμονή της «Ημέρας της Κύπρου» αναγγέλλεται πως στο νησί συνεχίζονται οι βιαιοπραγίες εις βάρος του πληθυσμού και πως οι τρεις κύπριοι μητροπολίτες που ήταν επικεφαλής των αλυτρωτιστών έχουν ήδη οδηγηθεί στη Μάλτα.⁵⁷

Την ίδια την «Ημέρα της Κύπρου» ανακοινώνονται νέες καταδικαστικές δηλώσεις του Βενιζέλου: «αι αλλεπάλληλοι αιταί εκδηλώσεις όλων των τάξεων υπέρ των εθνικών ιδεωδών της Κύπρου, καιρός είναι να παύσουν». Ζητά μάλιστα ευθέως να διαλυθεί η Κεντρική επί του Κυπριακού Επιτροπή, προσθέτοντας πως εάν δεν τήν εισάκουαν οι ταραξίες έπρεπε να παραιτηθεί σύσσωμη ώστε να σταματήσουν να εκμεταλλεύονται το όνομά της.⁵⁸ Η Επιτροπή δεν ποείται: στην επιβλητική αίθουσα του Παρνασσού, ενώ στην υπόλοιπη χώρα κλείνουν καταστήματα και ιδιωτικά σχολεία και σταματούν οι συγκοινωνίες, επιδίδει τελετουργικά στον Κουντουριώτη, παρουσία του Τσαλδάρη, την Εθνική Βίβλο της Κύπρου. Την τελετή συμπληρώνουν το λυρικό λογίδριο του κύπριου καθηγητή πανεπιστημίου Σίμου Μενάρδου και βροχή τηλεγραφημάτων συμπαράστασης από εγχώριους φορείς όσο και από «φιλέλληνες», όπως ήταν ο βαρόνος Κουμπερτέν, περισσότερο ή λιγότερο ανιδιοτελείς. Λίγο παραπέρα, στα Προπύλαια, δίνεται «αληθής μάχη» μεταξύ φοιτητών και αστυνομίας, με πλήθος τραυματίες και συλλήψεις, που διαρκεί με διακοπές ως το απόγευμα.⁵⁹ Συλλαλητήρια οργανώνονται και σε άλλα μέρη, όπως στη Θεσσαλονίκη, ενώ οι αρχές καλούν τους ηγέτες τους και τους ζητούν να χαμηλώσουν τους τόνους, αίτημα στο οποίο συνηγορεί, κάνοντας επίδειξη υπευθυνότητας, και η Εθνική Ένωσις Ελλάς.⁶⁰ Με τον εθνικιστικό αναβρασμό μάλιστα συμπλέκεται και ο κοινωνικός σε πολλές επαρχίες που αντιμετωπίζουν οικονομική κρίση: στην Πελοπόννησο αιματηρό είναι, τις ίδιες ημέρες, το συλλαλητήριο των σταφιδοπαραγωγών του Πύργου.⁶¹

Οι απόψεις του Βενιζέλου

Ο Βενιζέλος στο μεταξύ δεν αδρανεί. Προτιμά όμως να εξασφαλίσει τη διεθνή πολιτική του έστω και θυσιάζοντας τη δημοτικότητά του. Θέλοντας να βεβαιώσει τους βρετανούς πως δεν σκοπεύει ν' αλλάξει τακτική στο Κυπριακό, και συνάμα να περισώσει όσο μπορεί τις μακροπρόθεσμες ελπίδες της Ένωσης, συναντά διακριτικά τον Ράμσαιη το βράδυ της 6ης Νοεμβρίου σε μια ιδιωτική κατοικία. Ο βρετανός πρέσβυς διαμαρτύρεται για τις δραστηριότητες της Κεντρικής επί του Κυπριακού Επιτροπής, προσθέτοντας μάλιστα πως γνωρίζει θετικά ότι στον Πειραιά έχουν σχηματίσει και άλλη επιτροπή, μυστική, που ετοιμάζεται να στείλει στην Κύπρο χίλιους οπλισμένους εθελοντές, κυρίως απότακτους και απόστρατους, τους οποίους θα χρηματοδοτήσουν «από ψηλά». Ο Βενιζέλος δηλώνει άγνοια και ζητά να τόν κρατούν ενήμερο σχετικά με τη δραστηριότητα των επιτροπών: βεβαιώνει μάλιστα τον Ράμσαιη πως εάν του ζητήσει η Βρετανία να κάνει οτιδήποτε πρέπει να κάνει, δεν πρόκειται να επικαλεστεί, για να μη συμμορφωθεί, την αδυναμία της κυβέρνησής του: ήταν αποφασισμένος να κυβερνά όσο καιρό είχε την εξουσία και όταν δεν θα μπορούσε πλέον να κυβερνά, τότε θα «έπαυε το καπέλο του και θα έφευγε». Ήταν πολύ θυμωμένος, πρόσθεσε, με την υπόθεση Κύρου επειδή είχε ειδοποιήσει επανειλημμένα, από μήνες, τον Μιχαλακόπουλο να τον απομακρύνει από την Κύπρο, κι έριχνε ευθύνες για την εξέγερση τόσο στον Μιχαλακόπουλο όσο και στους μηχανισμούς του Υπουργείου Εξωτερικών.⁶² Από ελληνικά διπλωματικά έγγραφα συνάγεται πως όντως είχε δώσει από την προηγούμενη άνοιξη εντολή να προωθήσουν στην Κύπρο πολιτική μεταρρυθμιστική και διαλλακτική, ριζικά αντίθετη από εκείνη που εφάρμοσε ο Κύρου, αλλά ο

Μιχαλακόπουλος και ο γενικός διευθυντής του Υπουργείου Εξωτερικών Ν. Μαυρουδής τον αγνόησαν.⁶³ Εντέλει ο Βενιζέλος καταλόγισε ευθύνες για την εξέλιξη της κατάστασης στην αποικιακή διοίκηση όσο και στους αλτρωτιστές.

Ο κ. Βενιζέλος είπε εμπιστευτικά πως η χώρα είχε οπωσδήποτε συνταραχτεί από τα γεγονότα στην Κύπρο... μιλώντας όχι πλέον ως Πρωθυπουργός αλλ' ως έμπιστος φίλος συνέχισε λέγοντας ότι σκεφτόταν πως και ο Σερ Ρόναλντ Στορρς δεν είχε αποφύγει ολότελα τα λάθη... ήταν προφανές σφάλμα, να ζητήσει την εξουσιοδότηση του Λονδίνου προκειμένου να αγνοήσει τους Έλληνες και τους Μουσουλμάνους οι οποίοι καταψήφισαν από κοινού τους νέους δασμούς... Η Αγγλία δεν μπορούσε να παραμερίσει μέχρις αυτού του σημείου τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Καλύτερο θα ήταν αν ζητούσε από το Υπουργείο Αποικιών να του στείλουν τις 20.000 λίρες που χρειάζονταν για να ισοσκελιστεί ο προϋπολογισμός... Ο κ. Βενιζέλος είπε πως δεν είχε τίποτε να προσθέσει σχετικά με τις ενέργειες του Σερ Ρόναλντ Στορρς έπειτα από τις ταραχές... οίκτηρε την προσφγή στις «εγκληματικές ενέργειες» και αναφέρθηκε σε μια συζήτηση που είχε λίγο καιρό νωρίτερα με έναν Κύπριο βουλευτή, ο οποίος του είπε πως το κίνημα μεγάλωνε και πως η κατάσταση σύντομα θα έκανε αδύνατη τη διακυβέρνηση του νησιού. Είχε προειδοποιήσει τον βουλευτή ν' αποφευχθούν πάση θυσία οι εγκληματικές ενέργειες επειδή ο Αγγλικός χαρακτήρας ήταν τέτοιος που ποτέ δεν θα τις ανεχόταν.⁶⁴ Ήταν παράλογο να νομίζουν πως η Αγγλία έμοιαζε με την παραπαίονσα Τουρκία εναντίον της οποίας ο ίδιος κατόρθωσε να πολεμήσει στα βουνά της Κορήτης δύομις ολόκληρα χρόνια. Εναντίον της Αγγλίας οι Κύπριοι δεν μπορούσαν να ελπίζουν πως θ' αντεχαν παραπάνω από δύομις εβδομάδες. Όποιος δεν το καταλάβαινε αυτό ήταν τρελλός. Ο κ. Βενιζέλος είπε πως δεν θα έπρεπε να περιμένει κανείς η Αγγλία να υποχωρήσει μπροστά στη βία και πως το αποτέλεσμα της προσφγής στη βία ήταν ότι έπρεπε τώρα να εγκαταλείψουν κάθε ελπίδα ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα ώσπου να ξεχαστούν τα πρόσφατα γεγονότα, πράγμα που θ' απαιτούσε αρκετά χρόνια.⁶⁵

Κατόπιν ο πρωθυπουργός αντιπετέθηκε στο εσωτερικό μέτωπο. Έπειτα από πιέσεις του ο φιλικός τύπος υιοθέτησε μετριοπαθέστερη στάση και οι «σοβαρές» εφημερίδες άρχισαν να δημοσιεύουν άρθρα υπέρ της Αγγλίας. Στις 11 Νοεμβρίου, την «Ημέρα της Κύπρου», όπως είδαμε ο Βενιζέλος κάλεσε λαό και τύπο να εγκαταλείψουν την αντιβρετανική στάση. Ένα μέρος του τύπου, από το *Ελεύθερον Βήμα* και την *Εστία* ως την *Καθημερινή* χαμήλωσε τους τόνους, η *Ημέρα* όμως και η *Εσπερινή*, καθώς και ο *Δημοκρατικός Ελεύθερος Άνθρωπος*, συνέχισαν τις επιθέσεις. «Πραγματικός σκοπός τους είναι να υπονομεύσουν τη δημοτικότητα του κ. Βενιζέλου», συμπεραίνει ο Ράμισαι, «αλλά όσο μακρύτερα πηγαίνουν, τόσο ευκολότερα μπορεί εκείνος να τις αντιμετωπίσει».⁶⁶ Ο Βενιζέλος έφερε το ζήτημα στη βουλή στις 18 Νοεμβρίου, αφού ο αρχικός αναβρασμός είχε μετριαστεί, και προσπάθησε να αναδείξει δίπλα στο Κυπριακό το πρόβλημα των Δωδεκανήσων και τους κινδύνους που διέτρεχε η σταθεροποίηση της δραχμής. Τη μετριοπαθή θέση των Αγροτεργατικών ανέπτυξε από το ίδιο βήμα, την επομένη, ο Παλιναστασίος.⁶⁷ Εντούτοις και μετά την κοινοβουλευτική συζήτηση οι εφημερίδες συνέχισαν να δημοσιεύουν περιγραφές των βρετανικών ωμοτήτων, τις οποίες διένεμαν τακτικά στον τύπο οργανωμένες πηγές και τις δημοσίευαν με εκφράσεις πανομοιότυπες έντυπα κάθε απόχρωσης· τις βιαότερες αντιβρετανικές επιθέσεις εξαπέλυαν η *Εστία*, η *Ημέρα*, το *Έθνος* και η *Πολιτεία*. Οι αρχηγοί της αντιπολίτευσης παρίσταναν πως δεν άκουγαν τους μετριοπαθείς που τους ζητούσαν ν' αποκηρύξουν τις κατηγορίες «επί αντεθνικότητα» που εκτοξεύονταν εναντίον του Βενιζέλου.⁶⁸ Στα μέσα Δεκεμβρίου, ωστόσο, ο τελευταίος πίεσε διακριτικά τον Ράμισαι υπέρ των εξόριστων κύπριων μητροπολιτών.⁶⁹ Η θέση του θα εξασθενούσε διαρκώς εάν δεν έφερνε χειροπιαστές επιτυχίες η κατευναστική πολιτική του. «Καθώς [ο Βενιζέλος] απέτυχε να καταδιώξει δικαστικά τον τύπο...», σημείωνε ο βρετανός πρέσβυς,

γίνεται πιο ευαίσθητος στις πολιτικές επιπτώσεις των επιθέσεων που δέχεται στο ζήτημα της Κύπρου. Το θέμα προσφέρεται για τις προσπάθειες των Βασιλικών να πλήξουν την αξιοπιστία του κ. Βενιζέλου εκτοξεύοντας κατηγορίες για έλλειψη πατριωτισμού και για δουλοπρέπεια έναντι της Κυβέρνησης της Αυτού Μεγαλειότητας... Η Ορθόδοξη Εκκλησία θεωρείται βασιλόφρων στην κομματική πολιτική και είναι ικανή να επηρεάσει την αμαθή μάζα... Ο ίδιος ο κ. Βενιζέλος δεν είναι θρησικός και συγκρούστηκε με την Εκκλησία όταν έγρασε νόμους που της αφαιρούσαν τον

έλεγχο των εισοδημάτων της και μείωναν τον αριθμό των μοναστηριών... Εάν οι αντίπαλοί του μπορούσαν να πλήξουν την «άψογη στάση» που τηρεί έναντι της Μεγάλης Βρετανίας στο θέμα της Κύπρου, ας είμαστε βέβαιοι πως δεν θα χάσουν την ευκαιρία... Οπωσδήποτε ο Πρωθυπουργός δείχνει ν' ανησυχεί μήπως τυχόν έρθουν [στην Ελλάδα] οι Μητροπολίτες [που εξορίστηκαν από την Κύπρο] και αναμοχλεύσουν ακόμη περισσότερο τα πάθη του αντιπολιτευόμενου τύπου. Φοβάται όμως ν' αντιταχτεί δημόσια στην άφιξη τους, αφού κάτι τέτοιο θα επέτρεπε στους κατηγορούς του να τον παρουσιάσουν ως διώκτη της Εκκλησίας. Παρομοίως, δεν έχει καμιά διάθεση ούτε να βοηθήσει τους Αρχιερείς οι οποίοι παριστάνουν τους αποκλεισμένους και άπορους στο Λονδίνο, ούτε να τους αργηθεί κάθε βοήθεια.⁷⁰

Γνωρίζοντας πόσο μεγάλο πολιτικό αντίκτυπο θα είχε η άφιξη των κύπριων μητροπολιτών στην Ελλάδα, η βρετανική πρεσβεία της Αθήνας έκανε ό,τι μπορούσε για να την εμποδίσει. Άλλωστε οι άγγλοι χρειάζονταν τώρα τον Βενιζέλο ως την καλύτερη εγγύηση πως δεν θ' αντιμετώπιζαν πρόσθετα προβλήματα στο νησί· διέκριναν πως αν επανεκλεγόταν με ισχυρή πλειοψηφία θα μπορούσε ίσως να παραβλέψει την ενδεχόμενη αναζωπύρωση της αλτρωτικής προπαγάνδας, αν όμως η πλειοψηφία του ήταν μικρή, τότε η αντιπολίτευση θα προσπαθούσε ίσως να τον ρίξει ανασκαλεύοντας το Κυπριακό. «Ίδιως εάν βρει το δρόμο για την Αθήνα ο Μητροπολίτης Κηρυνείας, πράγμα πιθανόν», αναλογιζόταν ο Ράμισαι, «ας είμαστε βέβαιοι πως θ' αρχίσει να μηχανορραφεί με το Λαϊκό κόμμα εναντίον της Βενιζελικής Κυβέρνησης. Φλογερός Βασιλικός, μνησικακεί έναντι του κ. Βενιζέλου εξαιτίας της στάσης του τελευταίου στο Κυπριακό κίνημα».⁷¹ Τελικά το Κυπριακό Ζήτημα παραμερίστηκε βαθμιαία από το προσκήνιο ως τις εκλογές του επόμενου χρόνου. Η οικονομική κρίση και η κατάρρευση της δραχμής που μεσολάβησαν ανέδειξαν εσωτερικές προτεραιότητες πιο πιεστικές. Οι αντιβενιζελικοί πάντως, στην πανστρατιά που κήρυξαν για ν' ανατρέψουν την κυβέρνηση, πράγματι το ανακίνησαν χρησιμοποιώντας επίσης τις δυνάμεις τους στον εκκλησιαστικό χώρο. Εναντίον του Βενιζέλου κινήτοποιησαν ακόμη και τους μητροπολίτες Κιτίου και Κυρηνείας, οι οποίοι ζήτησαν άδεια να έλθουν στην Ελλάδα δήθεν για να παρακολουθήσουν μια εκκλησιαστική σύνοδο στον Άθω. Από τις επαφές τους με εθνικιστές και με στρατιωτικούς παράγοντες οι βρετανοί παρατηρητές συμπεράναν πως όντως «ο Βασιλόφρονες και η Δεξιά» πρωτοστατούσαν στην αλτρωτική κίνηση.⁷² Στο Κυπριακό οι δυνάμεις αυτές τόνιζαν ιδίως πως ο Βενιζέλος έβλαψε ανυπολόγιστα την Ένωση όταν χαρακτήρισε την εξέγερση εγκληματική πράξη, επειδή ο Στορρς τοιχοκόλλησε τις δηλώσεις του σε κάθε πόλη και χωριό της Κύπρου.⁷³ Ωστόσο έπαιξαν χλιαρά το χαρτί αυτό, ενώ προσπαθούσαν περισσότερο ν' αποσπάσουν την υποστήριξη των προσφύγων καταγγέλλοντας την προσέγγιση με την Τουρκία. Έβλεπαν πλέον πως για πολύ καιρό δεν θα ξεσπούσε νέο κίνημα στην Κύπρο, ενώ οι τριγμοί του διεθνούς συστήματος έδειχναν ακόμη και στους πιο αδιάλλακτους πως η Ελλάδα ίσως χρειαζόταν σύντομα τους βρετανούς. Καθώς μάλιστα οι συμμαχίες, εσωτερικές και διεθνείς, θ' ανατρέπονταν μέσα σε λίγα χρόνια, το 1935 οι βρετανοί θα βοηθούσαν τους εχθρούς του Βενιζέλου να παλινορθώσουν τη μοναρχία. Ωστόσο, από τη σκοπιά των αλτρωτιστών, το κυπριακό κίνημα του 1931 δεν ήταν ολότελα μάταιο.

***

Η καταστολή των ενωτικών στην Κύπρο προβλήθηκε στην Ελλάδα ως πλήγμα εναντίον ολόκληρου του ελληνικού έθνους. Η αστόχαστη εξέγερσή τους απέτυχε οικτρά στους δηλωμένους σκοπούς της, πέτυχε όμως ν' αναδείξει τους κύπριους σε μετόχους του ξεγερασιακού εθνικού συμβολισμού και τούς κατοχύρωσε ως συστατικό στοιχείο της νοερής κοινότητας του ελληνισμού. Ακόμη και ο Βενιζέλος, παρ' όλο το ιστορικό γόητρο που απολάμβανε προηγουμένως μεταξύ των εθνικιστών και το πολιτικό χάρισμά του, απέτυχε να υπαγάγει στα κρατικά συμφέροντα το συναίσθηματικό φορτίο αυτής της νοερής κοινότητας. Ο «ορθολογικός εθνικισμός» του σκόνταψε στο πανίσχυρο μέτωπο που όρθωσαν εναντίον του ο κυπριακός ανώτερος κλήρος, ο πολιτικός τιμαριωπισμός της Παλαιάς Ελλάδας (Φιλελεύθερος όσο και αντιβενιζελικός), οι παρακρατικές οργανώσεις των Νέων Χωρών, οι εναπομείναντες αλτρωτικοί και οι νοσταλγοί των χαμένων πατριδών - ομάδες που εξακολουθούσαν σε μεγάλο βαθμό να ελέγχουν την κατασκευή του κοινωνικού φαντασιακού μέσω της πέννας και

του άμβωνα αλλά και την άσκηση της διεθνούς πολιτικής μέσω του Υπουργείου Εξωτερικών. Οι ίδιες ομάδες προσπάθησαν επίσης με τον εθνικό λόγο να στρέψουν τη δυσαρέσκεια των λαϊκών τάξεων, και ιδίως των εξανδραποδισμένων προσφύγων, προς εχθρούς εξωτερικούς, ώστε να απομακρύνουν τις εσωτερικές αλλαγές που επαγγέλλονταν η αριστερά. Ας μη μας ξενίσει, τέλος, η ευκολία με την οποία οι κατεστημένες πολιτικές δυνάμεις δέχονταν δίπλα τους οργανώσεις «εθνικοσοσιαλιστών» όπως ήταν η Εθνική Ένωσις Ελλάς: αντανάκλούσε απλώς τη συνέχεια που επισημαίνουν στοχαστές όπως ο Σαρλ Ρουάγκ και ο Μαρκ Μαζάουερ μεταξύ των ιδεών και των θεσμών του φασισμού και των γλωσσών και των αξιών που αποδεχόταν τότε η αστική Ευρώπη.⁷⁴

Στην αλτρωτική αγκύλωση συμπτωνόταν προσπάθειες ιδεολογικής αντεπίθεσης της εκκλησίας, οικονομικής διάσωσης των στρωμάτων που απειλούσαν οι «εκσυγχρονισμοί» των βρετανών στην Κύπρο και του Βενιζέλου στην Ελλάδα, πολιτικής επιβίωσης των παραμερισμένων τιμαριωτών, ιδεολογικής νομιμοποίησης των παρακρατικών μηχανισμών και, συχνά, νοσηματοδότησης της μαρτυρικής καθημερινότητας από τα φτωχότερα στρώματα. Όλοι αυτοί μαζί απομάκρυναν τον εθνικισμό από την «ορθολογική» και ωφελμιστική κατεύθυνση που ήθελε να του δώσει ο Βενιζέλος. «Υπάρχουν δυο τρόποι διαχείρισης των εθνικών ζητημάτων», έγραφε ο Λέων Μακκας ενόσω κρινόταν ακόμη η τροπή των γεγονότων που περιγράψαμε. «Ο Καζάζιεις, δια ρητορικών ενθουσιασμών, δια φλογερών άρθρων, δια ρομαντικών εκδηλώσεων και δια της υπευθύνου υποθάλψεως των ηρώων και μαρτύρων που θυσιάζονται εις εκατοντάδων χιλιομέτρων απόστασιν από τον ρητορεύοντα πατριώτην ... [και αφετέρου] η μέθοδος του Βενιζέλου, η πραγματιστική, η ορθολογιστική, δια της οποίας η σκέψις καθοδηγεί το αίσθημα, και η οποία με το μέτρον της δυναμικότητος και της αποτελεσματικότητος αναμετρά την υποστήριξιν της οποίας είναι άξιοι οι ιεροί υπέρ των ελευθεριών αγώνες».⁷⁵ Πώς θα μπορούσε όμως αυτός ο εξιδανικευμένος ορθολογισμός να επικαλύψει το συγκινησιακό περιεχόμενο του εθνικισμού; Ίσως θα έπρεπε να συμπεράνουμε πως οι αντινομίες κι εντέλει η ήττα του «ορθολογικού» εθνικισμού του Βενιζέλου από τις «καζάζιεις» εξάρσεις Φιλελευθέρων και αντιβενιζελικών⁷⁶ αναδεικνύουν ορισμένες σταθερές της ελληνικής πολιτικής ζωής, απότοκες ίσως του κινισμού της πολιτικής και της διανοητικής νωθρότητας της πνευματικής ελίτ, οι οποίες εκδηλώθηκαν επικίνδυνα ή και μοιραία σε στιγμές όπως το 1913-14 στη Μακεδονία, το 1919-22 στη Μικρά Ασία,⁷⁷ το 1931 και το 1963-74 στην Κύπρο, και τέλος μετά το 1990 με αφορμή και πάλι τη Μακεδονία. Ίσως μάλιστα ν' αντανάκλουν επίσης μια κακοήθη λειτουργία, σ' αυτήν τη μεριά του κόσμου και στη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, εθνικιστικών ιδεολογιών οι οποίες όσο περισσότερο πετυχαίνουν τους στόχους τους τόσο ασφαλέστερα προαναγγέλλουν νέους γύρους εθνικών συγκρούσεων, κάθε φορά ευρύτερων, βαθύτερων και καταστροφικότερων.

* Την πρώτη γραφή του κειμένου διάβασαν ο καθηγητής Πασχάλης Κιτρομηλίδης, ο Κώστας Γαργανάκης και η Δώρα Λαφαζάνη τους ευχαριστώ και από εδώ για τις παρατηρήσεις τους, καθώς και την Αλέκα Μπουτζοβή για την εκδοτική της επιμέλεια. Στις σημειώσεις που ακολουθούν με FO παραπέμπω στα αρχεία του Foreign Office, στο Public Record Office (Kew, London).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Πρωία*, φ. της 24.10.1931.
2. Εθνική Ένωσις Ελλάς (Παράρτημα Κηφισιάς), ψήφισμα της 24.10.1931, σε *Πρωία*, φ. της 25.10.1931.
3. Σ' αυτό το πρώτο κύμα ψηφισμάτων περιλαμβάνονταν εκείνα του Συλλόγου Βορειοηπειρωτών, του κεντρικού διοικητικού συμβουλίου της Γενικής Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών Ελλάδος, του Συλλόγου Παναγίου Τάφου, της Ομοσπονδίας Πολεμιστών Εφένδρων Ξηράς και Θαλάσσης, της Δωδεκανησιακής Νεολαίας Αθηνών και της Οργανώσεως Κυπρίων· βλ. *Πρωία*, φ. της 25.10.1931.
4. *Πρωία*, φ. της 25.10.1931.
5. Γιάννης Π. Πικρός, «Ο Βενιζέλος και το Κυπριακό Ζήτημα», σε Θάνος Βερέμης - Ο. Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*. Αθήνα: Φιλιλπότης 1980, σ. 276.
6. Στο ίδιο, σ. 203.
7. Η πρώτη φορά που συζήτησαν την τύχη του νησιού ήταν, όπως έπειτα από διετή έρευνα διαπίστωσε ο αρμόδιος ερευνητής της βουλής, το 1915· ακολούθησαν μια παρεμπόδιση αναφορά του Ν. Στράτου το 1918, μια φράση του Βενιζέλου το 1920, μια απόπειρα συζήτησης το 1924 επί πρωθυπουργίας Παπαναστασίου, την οποία ματαίωσε ο τελευταίος, και τέλος μια συζήτηση περίπου μισής ώρας μετά την κυπριακή εξέγερση του 1931, μεταξύ Βενιζέλου, Παπαναστασίου και Ζαβιτζιάνου (Βουλή των Ελλήνων, *Το Κυπριακό στη Βουλή των Ελλήνων*, τ. Α', 1915-1956, συλλογή

- των κειμένων και επιμέλεια Τριαντάφυλλου Γεροζήση. Αθήνα 21996, σ. 1-7). Μια αναδρομή στις διπλωματικές διαστάσεις και στην προϊστορία του ζητήματος βλ. σε Γ. Πικρός, «Ο Βενιζέλος και το Κυπριακό Ζήτημα», *ό.π.*, σ. 174 κ.ε.
8. Paschalis Michael Kitromilides, «The Dialectic of Intolerance: Ideological Dimensions of Ethnic Conflict», στο Peter Worsley - Paschalis Kitromilides, *Small States in the Modern World: The Conditions of Survival*. Λευκωσία: The New Cyprus Association 1979· του ίδιου, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the Culture and Political Thought of South-Eastern Europe*. Aldershot: Hampshire, Variorum Reprints 1994· Αδριαντία Πόλλις, «Η κοινωνική κατασκευή της εθνοπικότητας και της εθνικότητας: η περίπτωση της Κύπρου», σ' αυτό το τεύχος. Βλ. και την εύγλωττη παραδοχή του ίδιου του Αλέξη Κύρου προς τον Μιχαλάκοπουλο για την «επιφανειακότητα» της εθνικής κίνησης στην Κύπρο, στο από 3.7.1931 έγγραφο του που αναδημοσιεύει ο Γ. Πικρός, «Ο Βενιζέλος και το Κυπριακό Ζήτημα», *ό.π.*, σ. 272-73.
9. Όπως τόν χαρακτήριζει ακριβώς ο συγγραφέας της εκτενέστερης μονογραφίας για τη στάση του στο Κυπριακό Ζήτημα: Γ. Πικρός, «Ο Βενιζέλος και το Κυπριακό Ζήτημα», *ό.π.*, σ. 173.
10. Γ. Πικρός, «Ο Βενιζέλος και το Κυπριακό Ζήτημα», *ό.π.*, σ. 183.
11. Γ. Πικρός, «Ο Βενιζέλος και το Κυπριακό Ζήτημα», *ό.π.*, σ. 200-201, 208-209. Το επιχειρήμα του συγγραφέα είναι γενικευτικό και κάπως αντιφατικό: «Ο Βενιζέλος προσπάθησε να κρατήσει το κυπριακό ζήτημα ανοιχτό τονίζοντας μάλιστα, όποτε μπορούσε, αυτή την εκκρεμότητα. Κάθε άλλο παρά το παραμέριζε. Μόλις όμως διαπίστωνε αντιδράσεις από την βρετανική πλευρά, προσπαθούσε να ικανοποιήσει εν είδει ανταλλάγματος άλλους στόχους της πολιτικής του για όφελος των γενικότερων ελληνικών συμφερόντων» (*ό.π.*, σ. 228).
12. Σ' αυτό το κλίμα κινούνταν, λόγου χάρη, τα σχόλια των εκδοτών της *Εργασίας*: βλ. ενδεικτικά τα τ. 95 [24.10.1931], τ. 96 [31.10.1931] και τ. 97 [7.11.1931], που καλούσαν κατόπιν εορτής τους κύριους σε «Ειρηνική ανυπακοή χωρίς διατάραξιν της τάξεως» (τ. 95 [24.10.1931]).
13. Γ. Πικρός, «Ο Βενιζέλος και το Κυπριακό Ζήτημα», *ό.π.*, σ. 202-208.
14. John A. Petropoulos, «The Compulsory Exchange of Populations: Greek-Turkish Peacemaking, 1922-1930», *Byzantine and Modern Greek Studies* 2 [1976], σ. 135-161.
15. FO 371.15237/3, Επίσημα Αναφορά για την Ελλάδα (1930), 27.1.1931· Ελευθέριος Βενιζέλος, «Η Ελληνοτουρκική εγκάρδιος συνεννόησις». *Εργασία*, τ. 93 [10.10.1931].
16. FO 371.15237/3, Επίσημα Αναφορά για την Ελλάδα (1930), 27.1.1931· για την υποθήκη «ριζοσπαστικής» ταπεινής από τους κύριους αλτρωτιστές βλ. την από 8.1.1932 έκθεση του Αλ. Κύρου προς τον Α. Μιχαλάκοπουλο όπως αναδημοσιεύεται σε Γ. Πικρός, «Ο Βενιζέλος και το Κυπριακό Ζήτημα», *ό.π.*, σ. 303, καθώς και την αφήγηση του Πικρού στο ίδιο, σ. 252-53.
17. Αλ. Παπαναστασίου σε *Εφημερίς των Βαλκανίων*, φ. της 22.10.1931.
18. Βλ. τα σώματα των εν λόγω εφημερίδων το χειμώνα του 1928· επίσης FO 371.13652/226, Lorraine προς Chamberlain, 31.12.1928/504.
19. Ένα χρονικό κι εμνημεία της εξέγερσης από βρετανική σκοπιά βλ. στο Sir George Hill, *A History of Cyprus*. Cambridge: at the University Press 1952, σ. 545 κ.ε.. Μια αφήγηση του πρωτοεργάτη της Αλ. Κύρου και στοιχεία για τις κοινωνικές εντάσεις και τη ρητορεία των εξεγερμένων βλ. σε Γ. Πικρός, «Ο Βενιζέλος και το Κυπριακό Ζήτημα», *ό.π.*, σ. 236 κ.ε.. Βλ. επίσης Δαφνής Γρηγόριος, *Η Ελλάς μεταξύ δυο πολέμων*, τ. Β'. Αθήνα: Ίκαρος 1974., σ. 75 κ.ε., όπου όμως δεν αποδίδεται επακριβώς η θέση του Βενιζέλου.
20. *Πρωία*, φ. της 26.10.1931.
21. Για την Ιερά Σύνοδο βλ. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, φ. της 31.10.1931.
22. *Πρωία*, φ. της 26.10.1931.
23. Κατά τα βρετανικά στοιχεία που παραθέτει ο Γ. Πικρός, «Ο Βενιζέλος και το Κυπριακό Ζήτημα», *ό.π.*, σ. 278-279.
24. FO 371.15235/35, Ramsay προς Marquis of Reading, 3.11.1931/530. Σχετικά με τα ενωτικά αιτήματα των κυπρίων το 1930, βλ. FO 371.14385/1-55· επίσης FO 371.15233/56 κ.ε., ιδίως τις προηγουμένες των γεγονότων εμπιστευτικές αναφορές όπου ο Ramsay τάσσεται υπέρ της Ένωσις (FO 371.15233/106, Ramsay προς Sargent, 29.3.1931/ιδιωτικό κι εμπιστευτικό, και FO 371.15233/117, Ramsay προς Henderson, 13.4.1931/152) καθώς και την καταγραφή της σχετικής συζήτησής του με τον Βενιζέλο (FO 371.15233/166, Ramsay προς Henderson, 5.6.1931/264). Επίσης FO 371.15234 (όλος ο τόμος), FO 371.15235/1-201, FO 371.15236 (όλος ο τόμος).
25. *Ελεύθερον Βήμα*, φ. της 24.10.1931 και της 25.10.1931· *Πρωία*, φ. της 24.10.1931.
26. FO 371.15234/158, Ramsay προς Marquis of Reading, 26.10.1931/514.
27. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, φ. της 24.10.1931.
28. Ο Εθνικός Παμφοιτητικός Σύλλογος Αθηνών, η Εθνική Παμφοιτητική Ένωσις Θεσσαλονίκης, η Εθνική Οργάνωσης Εφένδρων Οπλιτών Αθηνών, η Εθνική Ένωσις Εφένδρων Αξιοματικών και δωδεκανήσιοι· βλ. *Πρωία*, φ. της 24.10.1931.
29. Το δεύτερο κύμα ψηφισμάτων προερχόταν από οργανώσεις των χώρων που αναφέρθηκαν παραπάνω (Σύλλογος Βορειοηπειρωτών, Δωδεκανησιακή Νεολαία Αθηνών, Οργανώσεις Κυπρίων, Σύλλογος Παναγίου Τάφου, Κοινή Αλτρωτών και Προσφύγων Επιτροπεία, Θρακικό Κέντρο, Ομοσπονδία Πολεμιστών Εφένδρων Ξηράς και Θαλάσσης, Σύνδεσμος Εφένδρων Οπλιτών Χωροφυλακής, Σύνδεσμος Εφένδρων Αξιοματικών Μακεδονίας, Πανεφεδρική Ένωσις Αγωνιστών Β. Ελλάδος, Ένωσις Εφένδρων Υπαξιωματικών Μακεδονίας Θράκης, Σύνδεσμος Αξιοματικών Θυμάτων Πολέμου, Γενική Συνομοσπονδία Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου, Ομοσπονδία Ελλήνων Φοιτητών), αλλά και από το Αγροτικό Κόμμα καθώς και από διοικήσεις επαγγελματιών ενώσεων όπως ήταν η Πανελλήνιος Αστική Ένωσις Κτηματιών και η Γενική Συνομοσπονδία Επαγγελματιών Ελλάδος. Μαζί τους κινητοποιήθηκε η Εθνική Ένωσις Ελλάς, την οποία θα ξανασυναντήσουμε παρακάτω. Βλ. *Πρωία*, φ. της 25, της 26, της 28 και της 30.10.1931. Συνδέσμου Ενώσεως.

30. Εθνική Ένωση Ελλιάς (Παράρτημα Κηφισιάς), ψήφισμα της 24.10.1931, σε *Πρωία*, φ. της 25.10.1931.
31. *Πρωία*, φ. της 28.10.1931· *Εφημερίς των Βαλκανίων*, φ. της 28.10.1931.
32. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, φ. της 26.10.1931.
33. *Πρωία*, φ. της 28.10.1931. Η εφημερίδα αυτή, μολονότι τοποθετούνταν στο χώρο της «σοβαρής» δεξιάς και στήριζε το Λαϊκό Κόμμα, κάλυπτε σταθερά κι επιδοκιμαστικά τις δραστηριότητες της ΕΕΕ.
34. Τον ίδιο καιρό, λόγω χάρη, η αριστερόν τάσεων Φοιτητική Συντροφιά Θεσσαλονίκης κατηγορούσε την ΕΕΕ και την ΕΠΕ πως σε συνεργασία με την ασφάλεια κατέσχαν προκηρύξεις, συλλάμβαναν φοιτητές και έδεσαν φοιτητές απειλώντας «Θα σκοτώσουμε όλους τους συντροφιάδες, όλους τους αριστερούς, όλους τους μπολοβέβιους». Βλ. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, φ. της 31.10.1931.
35. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, φ. της 8.11.1931.
36. *Πρωία*, φ. της 2.11.31.
37. *Πρωία*, φ. της 2 και της 3.11.31.
38. FO 371.15235/53, Ramsay προς Marquis of Reading, 6.11.1931/539.
39. Το Εθνικόν Σωματείον Μακεδονομάχων «Παύλος Μελάς», το Εθνικόν Σώμα των Παλαιών Πολεμιστών, η Ένωση Τραυματιών Αναπήρων Πολέμου, η Εθνική Παμφοιτητική Ένωση, η Ηνωμένη Αντικομμουνιστική Παράταξις, οι Εθνικές Λεγεώνες, οι «οπλίτες χωροφυλακής» και το Βυζαντινόν Ξίφος. Υπήρχαν τέλος οργανώσεις που δυσκολεύονταν να διαλέξουν στρατόπεδο, όπως ο Σύνδεσμος Υπαιθρίων Μικροπωλητών ο οποίος κάλεσε τα μέλη του να συγκεντρωθούν νορτίτερα στα γραφεία του ώστε να πάνε εν σώματι σ' ένα από τα δυο μνημόσυνα: βλ. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, φ. της 7.11.1931.
40. FO 371.15235/173, H. G. Chick (γενικός πρόξενος Θεσσαλονίκης) προς Ramsay, 11.11.1931/41.
41. Οι προσόδροι του δικηγορικού, του ιατρικού και του φαρμακευτικού συλλόγου, της ομοσπονδίας επαγγελματιών και της ένωσης συντακτών, καθώς κι εκπρόσωποι των έφεδρων αξιωματικών της Μακεδονίας, των έφεδρων υπαξιωματικών της Μακεδονίας και της Θράκης, της Εθνικής Ενώσεως Ελλιάς, της Εθνικής Παμφοιτητικής Ενώσεως, των απόστρατων αξιωματικών, των ανάπηρων πολέμου και της Λαϊκής Επιτροπής Αγώνος Κυπρίων. Βλ. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, φ. της 1.11.1931· FO 371.15235/53, Ramsay προς Marquis of Reading, 6.11.1931/539. Για τα μνημόσυνα της 8ης Νοεμβρίου βλ. FO 371.15235/173, H. G. Chick (γενικός πρόξενος Θεσσαλονίκης) προς Ramsay, 11.11.1931/41. Για τα επεισόδια που σημειώθηκαν στη Θεσσαλονίκη βλ. την αναφορά του βρετανού πρόξενου στο FO 371.15234/271 κ.ε. και σε FO 371.15235/35, Ramsay προς Marquis of Reading, 3.11.1931/530.
42. Βλ. ενδεικτικά *Εφημερίς των Βαλκανίων*, φ. της 31.10.1931, της 5, 6, 11.11.1931· *Πρωία*, φ. της 31.10.1931, της 5, 6, 11, 20.11.1931.
43. Στις σχετικές αναλύσεις του Παπαναστασίου και του Μάλαινου αναφέρομαι στη διδακτορική διατριβή μου, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του: αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού*. Αθήνα 1998, σ. 488 κ.ε..
44. Βλ. την ιδρυτική Προκήρυξη της Κεντρικής επί του Κυπριακού Επιτροπής στην *Πρωία*, φ. της 30.10.1931. Μετείχαν επίσης ο τέως πρόεδρος της Δημοκρατίας Παύλος Κουντουριώτης, ο Θρασύβουλος Πετμεζάς, ο Φίλιππος Δραγούμης, ο Κωνσταντίνος Μαζαράκης Αινιάν, ο Κωστής Παλαμάς, ο Ιωάννης Ράλλης, ο Ιωάννης Θεοτόκης, ο Τίμος Ηλιόπουλος, ο Αλέξανδρος Κορυζής, ο Σπύρος Λοβέρδος και ο Ιωάννης Μεταξά.
45. Η αγόρευση του λίγο αργότερα, στη σχετική κοινοβουλευτική συζήτηση, ήταν χαρακτηριστικό δείγμα ανευθυνότητας. Αφού δήλωσε προεισαγωγικά πως «το Κυπριακόν ζήτημα είναι ζήτημα εσωτερικόν της Κύπρου και της κυριαρχου δυνάμεως», ώστε να μη θίξει ευθεως τους βρετανούς, και διακρίνοντας πάντοτε στο λόγο του μεταξύ «Ελληνικού» και «Κυπριακού» λαού, προέτρεπε τον τελευταίο να συνεχίσει την εξέγερση: «όταν παρόμοιοι αγώνες εγένοντο εν τη ιστορία οι λαοί υπεβλήθησαν εις τας βαρύτερας των θυσιών, αίτινες όμως δεν απηρτίζοντο από πλατωνιάς ευχάς και είναι βεβαιωμένον ότι όσον αι θυσίαι ήσαν σοβαρώτεροι τόσον και τα αποτελέσματα ήσαν ταχύτερα και ευχάριστα» (Κ. Ζαβιτζιάνος, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, συνεδρίασις 3η της 19ης Νοεμβρίου 1931*).
46. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, φ. της 22.10.1931.
47. *Πρωία*, φ. της 31.10.1931.
48. Στο μνημόσυνο αυτό ελάσει κυπριακές και βορειοηπειρωτικές οργανώσεις, ο Εθνικός Παμφοιτητικός Σύλλογος, η Εθνική Ένωση Εφέδρων Αξιωματικών «Ο Υψηλάντης» και η Πανελλήνιος Αστική Ένωση Κτηματιών. Βλ. *Πρωία*, φ. της 31.10.1931.
49. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, φ. της 31.10.1931.
50. *Πρωία*, φ. της 1.11.1931.
51. *Πρωία*, φ. της 2.11.1931.
52. FO 371.15235/53, Ramsay προς Marquis of Reading, 6.11.1931/539.
53. *Πρωία*, φ. της 3, 4, 6, 7 και 8.11.1931.
54. *Πρωία*, φ. της 3 και της 8.11.1931.
55. *Πρωία*, φ. της 7.11.1931.
56. *Πρωία*, φ. της 8 και της 10.11.1931.
57. *Πρωία*, φ. της 10 και της 11.11.1931.
58. *Πρωία*, φ. της 11.11.1931.
59. *Πρωία*, φ. της 11 και της 12.11.1931.
60. *Πρωία*, φ. της 12.11.1931.
61. *Πρωία*, φ. της 13.11.1931.
62. FO 371.15235/59, Ramsay προς John Simon, 7.11.1931/541, μυστικό.

63. Βλ. όσα παραθέτει ο Γ. Πικρός, «Ο Βενιζέλος και το Κυπριακό Ζήτημα», *ό.π.*, σ. 269 κ.ε..
64. Πρόκειται μάλλον για τον Λανίτη, στον οποίο όντως ο Βενιζέλος εξήγησε στις αρχές Οκτωβρίου «ότι η πολιτική την οποίαν υποστηρίζει είναι ανόητος» (επιστολή Βενιζέλου προς Μιχαλακόπουλο, 23.10.1931, όπως παρατίθεται σε Γ. Πικρός, «Ο Βενιζέλος και το Κυπριακό Ζήτημα», *ό.π.*, σ. 307).
65. FO 371.15235/59, Ramsay προς John Simon, 7.11.1931/541, μυστικό. Στην ίδια συζήτηση ο Βενιζέλος υπενθύμισε στον Ράμσση ορισμένα γεγονότα τα οποία φοπίζουν εν μέρει το σκεπτικό της προσηκτικής στάσης του. Η Βρετανία, είπε, δεν είχε προσφέρει μόνον το 1915 την Κύπρο στην Ελλάδα, όπως πιστευόταν. Την ίδια πρόταση του είχε απευθύνει ο Λούδ Τζωρτζ, εν αγνοία του Γκράιη, στη Συνδιάσκεψη του Λονδίνου (Δεκέμβριο του 1912 ή Ιανουάριο του 1913), ζητώντας ως αντάλλαγμα δικαίωμα να χρησιμοποιεί σε περίπτωση πολέμου τον κόλπο του Αργουολιού - και ο Βενιζέλος είχε τότε δεχτεί. Επίσης στα μέσα Φεβρουαρίου του 1930, όταν τον επισκέφτηκε επιστρέφοντας από την Κύπρο ο αντιπλοίαρχος Κενγουόρθυ, του είπε πως το Εργατικό Κόμμα ήταν πρόθυμο να δώσει την Κύπρο στην Ελλάδα, αλλά οι στρατιωτικοί ειδήμονες διαφωνούσαν για στρατηγικούς λόγους. Ο Βενιζέλος απάντησε πως ήταν πρόθυμος να παραδώσει στους Άγγλους πλήρη εδαφική κυριαρχία στην Αμμόχωστο, ή σε οποιαδήποτε άλλη τοποθεσία θεωρούσαν καταλληλότερη, με ενδοχώρα για οχυρωματικά έργα, στρατώνες, αεροδρόμια και ότι άλλο ήθελε να εγκαταστήσουν, εάν εκείνοι έδιναν στην Ελλάδα το υπόλοιπο νησί. Ο Κενγουόρθυ απάντησε πως έτσι θ' απομάκρυναν και το τελευταίο εμπόδιο και πως το μόνο που ήθελε να ξέρει ήταν αν ήταν έτοιμος ο Βενιζέλος ν' αποδεχτεί την προσφορά, εάν του την έκαναν επίσημα, οπότε ο Βενιζέλος απάντησε «Κάντε την και θα δείτε». Ο Βενιζέλος διαπίστωνε πως αυτή η προσφορά είχε ήδη ακυρωθεί και πως «τώρα που χρησιμοποιήσαν βία, κάθε ελπίδα για ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα, η οποία ειδήλως δεν θ' αργούσε πολύ, έπρεπε να εγκαταλειφθεί για αρκετά χρόνια, ώσπου ο κόσμος να ξεχάσει αυτά τα γεγονότα». Βλ. FO 371.15235/70, Ramsay προς Sargent, 7.11.1931/προσωπικό και μυστικό. Το μνημόνιο που συνέταξε ο Βενιζέλος για την ίδια συνομιλία βλ. στο Γ. Πικρός, «Ο Βενιζέλος και το Κυπριακό Ζήτημα», *ό.π.*, σ. 180 κ.ε..
66. FO 371.15235/105, Ramsay προς Simon, 11.11.1931/555· FO 371.15235/108, Ramsay προς Simon, 10.11.1931/558· FO 371.15235/126, Ramsay προς Simon, 13.11.1931/562· FO 371.15235/132, Ramsay προς Simon, 12.11.1931/563.
67. Ελ. Βενιζέλος, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, συνεδρίασις 2α της 18ης Νοεμβρίου 1931*· Αλ. Παπαναστασίου, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, συνεδρίασις 3η της 19ης Νοεμβρίου 1931*· *Πρωία*, φ. της 19.11.31. Βλ. και FO 371.15236/1-9.
68. Α.Ν., «Αι εκδηλώσεις υπέρ της Κύπρου». *Εργασία*, τ. 98 [14.11.1931].
69. FO 371.15236/25, Ramsay προς Simon, 20.11.1931/573· FO 371.15236/181, Ramsay προς Simon, 16.12.1931/612.
70. FO 371.15236/184, Ramsay προς Simon, 12.12.1931/606.
71. FO 371.15958/204, Ramsay προς Simon, 4.3.1932/90. Για τη συνέχεια του θέματος των μητροπολιτικών διαβητηρίων βλ. FO 371.16772/192-206.
72. FO 371.15958/246, Ramsay προς Simon, 8.6.1932/272· FO 371.15957/78, Rennie Smith προς Eden, 5.8.1932/προσωπικό.
73. FO 371.15971/113, Cavendish-Bentinck προς Simon, 28.9.1932/480· FO 371.15957/83, Cavendish-Bentinck προς Simon, 16.9.1932/457.
74. Charles Roig, *La Grammaire politique du Lénine*. Lausanne: l' Age d' Homme 1980· Mark Mazower, *Dark Kontinent: Europe's Twentieth Century*. Harmondsworth: Allen Lane, The Penguin Press.
75. Λέων Μακκάς, «Το κυπριακόν όνειρον». *Εργασία*, τ. 96 [31.10.1931].
76. Ποιος ήταν αυτός ο περιφημος Καζάκης; βλέπε το πρόσφατο έργο του Γιώργου Κόκκινου, *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα. Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάκη (1849-1936)*. Αθήνα: Τροχιά 1996.
77. Όσον αφορά το 1913-14 βλ. Σπύρος Μαργκέτος, «Το πλαίσιο ενσωμάτωσης της σεφαραδικής Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα, 1912-1914». Ανακοίνωση στο διήμερο του Ιδρύματος Πολιτισμού και Παιδείας της Σχολής Μωραΐτη «Ο ελληνικός εβραϊσμός», Αθήνα 3-4 Απριλίου 1998 (υπό έκδοση). Για το 1919-22 βλ. το Πέμπτο Κεφάλαιο, «Η αριστερά και ο πόλεμος», της διδακτορικής διατριβής μου που ανέφερα παραπάνω.